



ONTWERPPLAN LANDGOED KEUKENHOF

LANDSCHAPPELIJKE, NATUUR- EN CULTUURHISTORISCHE
KWALITEITEN BENUTTEN EN BELEVEN DOOR MIDDEL VAN
WANDELROUTES EN INFORMATIEVOORZIENING

Afstudeeropdracht vanuit
Keukenhof & Hogeschool
Van Hall Larenstein

Denver Vriend
Bos en Natuurbeheer



In opdracht van:



In samenwerking met:



Opdrachtgever	Keukenhof B.V.
Contactpersonen	Dhr. H. (Henk) de Mooij (Manager Parkbeheer); Keukenhof
Opdrachtnemer	Denver Vriend; student Van Hall Larenstein
Begeleiding	Dhr. D. J. (Derk Jan) Stobbelaar; Van Hall Larenstein
Titel	Ontwerpplan Landgoed Keukenhof (landschappelijke, natuur- en cultuurhistorische kwaliteiten benutten en beleven door middel van wandelroutes en informatievoorziening)
Status	Eindversie
Auteurs	Denver Vriend
Vestiging	Entreegebouw Keukenhof; Lisse, Nederland
Datum	20 december, 2018
Illustraties	Denver Vriend

Voorwoord

Beste lezer,

Mijn naam is Denver Vriend, student aan Hogeschool Van Hall Larenstein te Velp. Hier volg ik de bacheloropleiding Bos- en Natuurbeheer. Het onderwijsprogramma van de voltijd opleiding rond ik af door een afstudeeropdracht uit te voeren. Tijdens de afstudeerperiode (van september 2018 t/m januari 2019) werk ik een opdracht uit in de vorm van een ontwerpplan, hetgeen dat nu voor u ligt.

De taken, gekoppeld aan het maken van een ontwerpplan, komen in de basis overeen met de taken die behoren bij mijn voormalige studie: Ruimtelijk Vormgeven (Mediacollege Amsterdam). In deze studie draait het om het ontwikkelen van creatieve ideeën voor de inrichting van uiteenlopende producten en ruimtes. Mijn huidige studie vraagt om na te denken over inrichting en beheer van natuur. Door het landschap te lezen en onderzoek te doen naar gegeven en processen, ben ik in staat creatieve oplossingen te bedenken. Om volledig in mijn kracht te staan probeerde ik gebruik te maken van al mijn ervaringen en kwaliteiten. Hiervoor heb ik de competenties uit beide studies moeten raadplegen en combineren in deze afstudeeropdracht.

De opdracht voerde ik uit ten gunste van een opdrachtgever: Keukenhof B.V. De organisatie is een dochteronderneming van de eigenaar van Landgoed Keukenhof: Stichting Graaf Carel van Lynden (zie bijlage Organogram). Keukenhof B.V. heeft als taak het beheer van Landgoed Keukenhof. Het landgoed bestaat uit: Bloemententoonstelling Keukenhof en het terrein rondom Kasteel Keukenhof. Op locatie (het entreegebouw van Bloemententoonstelling Keukenhof in Lisse) heb ik mij beziggehouden met een door opdrachtgever en ik, de student tevens opdrachtnemer, opgestelde opdracht. Met het uitvoeren van een afstudeeropdracht demonstreer ik, dat ik de aangereikte kennis in de afgeronde modules van de studie machtig ben. Hieruit vloeit een schriftelijke rapportage en presentatie voort die door verschillende actoren zal worden beoordeeld op kwaliteit volgens de normen die gelden voor een afstudeeropdracht op HBO-niveau.

Zonder de inzet van een aantal personen, had ik deze opdracht niet kunnen voltooien. Daarom wil ik hierbij graag de volgende personen bedanken:

- Bart Siemerink; voor de opdracht en faciliteiten vanuit Keukenhof.
- Henk de Mooij; voor de begeleiding vanuit Keukenhof.
- Derk Jan Stobbelaar; voor de begeleiding vanuit de opleiding.
- Alle betrokken actoren; voor hun bijdrage en beschikbaar gestelde tijd.

Uiteraard wil ik daarnaast het gehele team van Keukenhof bedanken voor hun belangstelling, openheid en kennisgeving over de organisatie Keukenhof.

Lisse, december 2018
Denver Vriend

Samenvatting

Keukenhof is een wereldberoemd en unieke bloemententoonstelling ten noordwesten van Lisse in Zuid-Holland. Na de fusie tussen Stichting Kasteel Keukenhof en Bloemententoonstelling Keukenhof in 2016, behoort het aangrenzende terrein van Kasteel Keukenhof, inclusief bijgebouwen, bij beheerder Keukenhof B.V. (hierna Keukenhof). Tezamen vormen deze terreinen Landgoed Keukenhof. Het goed bewaarde en gevarieerde landschap, in en rondom het landgoed, maakt het interessant om te recreëren. Met het samenvoegen van het kasteel, met daarbij de omringende bos-, weide- en landbouwgebieden, telt het huidige areaal ruim 200 hectare. Dit verlengstuk van de bloemententoonstelling brengt nieuwe discussies met zich mee. Sinds de fusie is er hard gewerkt om structuur aan te brengen in het landgoed. Echter ontbreekt een plan dat zich specifiek richt op het recreatieve aanbod en beleving van de landschappelijke, natuur- en cultuurhistorische kwaliteiten. Mede doordat er geen wandelnetwerk bestaat en de nodige informatievoorziening ontbreekt, zorgt dit ervoor dat de diverse kwaliteiten niet worden beleefd en benut. Dit gaat ten koste van de zichtbaarheid, beleefbaarheid en toegankelijkheid van het landgoed voor de recreanten en toeristen (publiek). Door middel van het ontwikkelen van een ontwerpplan dienen de kwaliteiten van Landgoed Keukenhof tot hun recht te komen in het licht van beleving en benutting.

Het onderzoek binnen het plan moet leiden naar een ontwerpadvies waarmee Landgoed Keukenhof zich kan presenteren als een jaarrond, attractief en beleefbaar gebied. Hierin staat een gethematiseerd wandelnetwerk en creatieve informatievoorzieningen die ervoor moeten zorgen dat het publiek in aanraking komt met de kwaliteiten. Volgens de lagenbenadering, waarbij wordt ingegaan op de abiotische, biotische en antropogene componenten, kunnen de (verborgen) kwaliteiten in kaart worden gebracht. Door middel van een combinatie van twee methodes worden de kwaliteiten in het licht van belevingswaarde geanalyseerd. Hierbij is de zintuiglijke ervaring doorslaggevend. Daarnaast gelden de mensenwensen als ontwerpcriteria. De belangen van actoren, zoals het publiek, zijn door middel van interviews letterlijk en figuurlijk in kaart gebracht. Met het publiek is gesproken over wat zij waardevol achten en wat hun wensen en kansen zijn met betrekking tot (informatie)voorzieningen en activiteiten. De hiermee gecreëerde kaart en ontvangen argumenten dienen als ontwerpcriteria. Daarnaast dienen waardevolle voorbeelden vanuit een referentieonderzoek ter kennis en inspiratie ten behoeve van het ontwerpproces. De verzamelde randvoorwaarden gelden als eisen. Aan de hand van deze ontwerpcriteria en randvoorwaarden is een programma van eisen opgesteld waarin het ontwerp is uitgewerkt.

Het wandelnetwerk doet zoveel mogelijk kwaliteiten aan. De betreffende locaties van deze kwaliteiten zijn mede hiervoor leidend geweest. Bij het vaststellen van de themaroutes is gekeken naar de eigenschappen van de kwaliteiten. Op basis van hun onderlinge overeenkomsten is er gekozen om de kwaliteiten onder vier thema's te rangschikken. De informatievoorzieningen versterken de belevingswaarde door de kwaliteiten, in het wandelnetwerk, te benadrukken. Het ondersteund hiermee het inlevings- en verbeeldingsvermogen van het publiek. Door deze te benoemen of te visualiseren komt het publiek in aanraking met de (verborgen) kwaliteiten en kunnen ze worden benut en beleefd.

Met het resultaat kan de opdrachtgever het landgoed presenteren als een jaarrond, attractief en beleefbaar landgoed. Echter, zijn gedurende het onderzoek diverse punten opgevallen waarmee het plan kan worden aangescherpt. Hiervoor zal onder andere meer onderzoek moeten worden uitgevoerd en zal de opdrachtgever met regionale aanbieders van wandelroutes in dialoog moeten.

Inhoud

Voorwoord.....	
Figurenlijst.....	
Begrippenlijst.....	
Samenvatting	
1. Inleiding.....	1
1.1. Aanleiding	1
1.2. Probleemanalyse	2
1.3. Belang.....	3
1.4. Doelstelling	4
1.5. Leeswijzer	4
2. Methodiek.....	5
2.1. Onderzoek	5
2.1.1. Onderzoeksvragen en samenhang.....	6
2.1.2. Projectgebied	7
2.2. Methodiek per onderzoeksvraag	8
2.2.1. Bestaande situatie.....	8
2.2.2. Mensenwensen	9
2.2.3. Referenties.....	10
2.2.4. Randvoorwaarden	10
2.3. Programma van eisen	11
2.3.1. Ontwerpcriteria.....	11
2.3.2. Randvoorwaarden	11
2.3.3. Visie	11
2.4. Ontwerpen	12
2.5. Evaluatie ontwerpadvies	12
3. Onderzoeksresultaten	13
3.1. Bestaande situatie.....	13
3.1.1. Welke kwaliteiten zijn, in het licht van belevingswaarde, in het landgoed aanwezig?	13
3.1.2. Welke informatievoorzieningen en activiteiten zijn in het landgoed aanwezig?	22
3.1.3. Welke wandelroutes zijn in en rond het landgoed aanwezig?	25
3.2. Mensenwensen	31
3.2.1. Wie zijn de actoren en wat zijn hun uitgangspunten?	31
3.3. Referenties.....	36
3.3.1. Zijn er waardevolle voorbeelden en hoe gaan dergelijke organisaties om met dit probleem?	36

3.4.	Randvoorwaarden	39
3.4.1.	Welke wettelijke, beleidsmatige en bedrijfseconomische eisen gelden er t.a.v. het organiseren van nieuwe wandelroutes en informatievoorzieningen?	39
4.	Programma van eisen	44
4.1.	Visie	44
4.2.	Programma van eisen vertaald naar ontwerp	44
4.2.1.	Wandelnetwerk	44
4.2.2.	Informatievoorzieningen	45
5.	Ontwerpadvies	46
5.1.	Wandelnetwerk	46
5.1.1.	Overzichtskaart wandelnetwerk.....	46
5.1.2.	(Ontstaans- & cultuur)geschiedenis route.....	47
5.1.3.	Flora & fauna route	47
5.1.4.	Rijksmonumenten route	48
5.1.5.	Laarzenpad	48
5.2.	Informatievoorzieningen	49
5.2.1.	Posities	49
5.2.2.	Start- en informatiepunt (landmark)	50
5.2.3.	Panelen en meer	51
6.	Discussie.....	54
6.1.	Ontwerpadvies	54
6.1.1.	Discussie met opdrachtgever	54
6.1.2.	Discussie door opdrachtnemer.....	54
6.2.	Gebruikte methodiek	54
6.3.	Onderzoeksresultaten	55
7.	Aanbevelingen	56
	Bijlagen	57
	Bijlage 1.....	57
	Organogram	57
	Bijlage 2.....	58
	Integrale overzichtskaart ontwerpcriteria	58
	Bijlage 3.....	59
	Kwaliteiten overzichtstabel	59
	Bijlage 4.....	61
	Overzichtstabel randvoorwaarden	61
	Bijlage 5 (stippenkaarten 1 t/m 20).....	62
	Verwijzingen.....	72

Figurenlijst

Figuur 1: Ligging Kasteel & Bloemententoonstelling Keukenhof (PDOK, 2018)	1
Figuur 2: Stappenplan ontwerpplan	5
Figuur 3: Stappenplan onderzoek.....	5
Figuur 4: Gebiedsgrenzen (Google Earth, 2018)	7
Figuur 5: Ontwerpcriteria en randvoorwaarden binnen het ontwerp.....	11
Figuur 6: Verticale doorsneden (DINOloket, 2018)	14
Figuur 7: Geomorfologische kaart (PDOK, 2018)	15
Figuur 8: Bodemkaart (PDOK, 2018).....	16
Figuur 9: Hoogtekaart (AHN, 2018)	17
Figuur 10: Fragment uit de Atlas Maior van Blaeu, 17 ^e eeuw (Universiteit Utrecht, 2018).....	19
Figuur 11: Kwaliteiten overzichtskaart (PDOK, 2018)	21
Figuur 12: Fotocollage informatievoorziening (1/2)	22
Figuur 13: Fotocollage informatievoorziening (2/2)	22
Figuur 14: Informatievoorzieningen en activiteiten overzichtskaart (PDOK, 2018)	24
Figuur 15: Fotocollage infrastructuur (1/2)	25
Figuur 16: Fotocollage infrastructuur (2/2)	26
Figuur 17: Ontsluiting & ondergrond (PDOK, 2018).....	27
Figuur 18: Van Lynden Ommetje	28
Figuur 19: Toeristisch OverstapPunt Lisse	28
Figuur 20: TOP-wandelroute (TOP routenetwerk, 2018).....	29
Figuur 21: Wandelnet (Wandelnet, 2018)	30
Figuur 22: Themaroutes (Wandelen123, 2018)	30
Figuur 23: Krachtenveldanalyse	31
Figuur 24: Integrale stippenkaart waardevol en kansen (PDOK, 2018).....	35
Figuur 25: Landmark & paneel met schilderij (Buro Kloeg, 2018)	36
Figuur 26: Doorkijkbord & terugkijker (Buro Kloeg, 2018)	36
Figuur 27: Veelzijdige panelen (Buro Kloeg, 2018).....	37
Figuur 28: Spelenderwijs leren (Buro Kloeg, 2018).....	37
Figuur 29: Totaalpakket bewegwijzering (Buro Kloeg, 2018)	38
Figuur 30: Verhaal in een boeiende route (Buro Kloeg, 2018)	38
Figuur 31: Overzichtskaart wandelnetwerk (PDOK, 2018).....	46
Figuur 32: (Ontstaans- & cultuur)geschiedenis route (PDOK, 2018).....	47
Figuur 33: Flora & fauna route (PDOK, 2018).....	47
Figuur 34: Rijksmonumenten route (PDOK, 2018).....	48
Figuur 35: Laarzenpad (PDOK, 2018)	48
Figuur 36: Overzichtskaart posities startpunten en informatievoorzieningen (PDOK, 2018) .	49
Figuur 37: Lantaarn met informatiepaneel (geïnspireerd op lantaarnpalen rondom kasteel en entree bloemententoonstelling)	50
Figuur 38: Start- en informatiepunten gevisualiseerd.....	50
Figuur 39: Informatiepaneel met symbolen en pijlen als routebeschrijving met kaart (Kasteel Keukenhof, 2018).....	51
Figuur 40: Informatiepaneel omtrent flora & fauna met routebeschrijving	51
Figuur 41: Informatiepaneel omtrent cultuurhistorie (bamboe en houtvijver) met routebeschrijving en informatieve picknickbank nabij houtvijver	51
Figuur 42: Informatiepaneel omtrent imker met routebeschrijving en informatieve picknickbank.....	51
Figuur 43: Informatiepanelen met routebeschrijving en tijdijkijkers omtrent kunstmatige aarden wallen en hakhoutbossen (Buro Kloeg, 2018)	52

Figuur 44: Bodemprofiel als informatiepaneel op strandwal (zand) en strandvlakte (veen) (Buro Kloeg, 2018)	52
Figuur 45: Informatiepaneel met routebeschrijving en schilderij omtrent situatie van het landgoed in 1690 (Tuinhistorisch Genootschap Cascade, 2018)	52
Figuur 46: Informatiepaneel met routebeschrijving en Zocher ontwerp uit 1857	53
Figuur 47: Doorkijkbord en informatiepaneel omtrent de naam 'Keukenhof' en transformatie van hof naar kasteel	53
Figuur 48: Maquette op basis van hoogtekkaart op hoogste punt landgoed: Meerzicht (11 meter N.A.P.)	53

Begrippenlijst

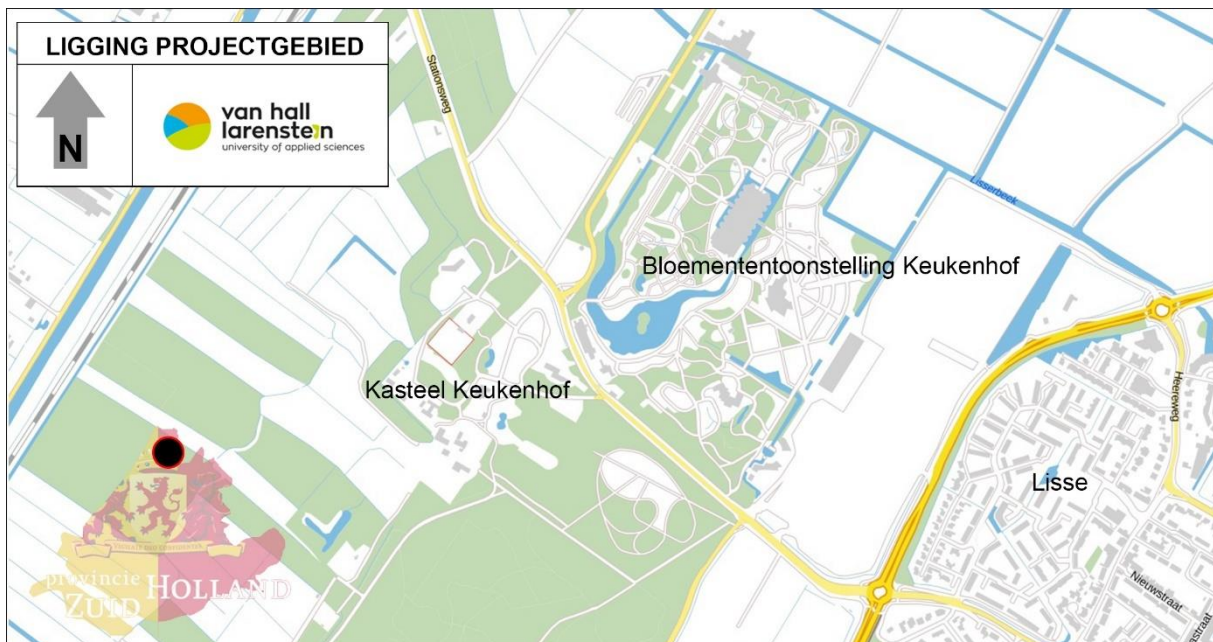
Begrip	Definitie
Keukenhof B.V.	Beheerder Landgoed Keukenhof
Landgoed Keukenhof	Herbergt bloemententoonstelling en kasteel
Keukenhof	Bloemententoonstelling in Landgoed Keukenhof
Kasteel Keukenhof	Kasteel in Landgoed Keukenhof
Duin- en Bollenstreek	Gebied ligt tussen de Noord- en Zuidvleugel van de Randstad en geniet internationale bekendheid vanwege de Keukenhof en het bollencomplex (Coördinatieteam Herziening ISG, 2016)
Greenport	Tuinbouwgebied met een economische dynamiek die, vanuit het perspectief van de internationale concurrentiepositie, belangrijk is voor heel Nederland (Coördinatieteam Herziening ISG, 2016)
Antropogeen	Kunstmatig, door de mens ontwikkeld
Abiotisch	Een (milieu)factor zonder biologische oorsprong (klimaat, bodem, water)
Biotisch	Een (milieu)factor heeft een biologische oorsprong (organisme)
Belevingswaarde	Omvat alle aspecten van ruimtelijke kwaliteit die te maken hebben met de zintuiglijke ervaring van een gebied (van Schijndel , van der Wal, & Kok, 2016)

1. Inleiding

Dit document combineert onderzoeks- en ontwerptaken waarmee een ontwerpplan is gerealiseerd voor opdrachtgever Keukenhof B.V. Het onderzoek betreft zich voornamelijk op de uitdaging uit te zoeken welke kwaliteiten van Landgoed Keukenhof kunnen worden beleefd en benut ten gunste van het publiek. Keukenhof wil het landgoed namelijk presenteren als een jaarrond attractief en beleefbaar natuur- en recreatiegebied voor recreanten en toeristen. Met dit plan kan Keukenhof inzetten op het recreatieve aanbod en de belevingswaarde van landschappelijke, natuur- en cultuurhistorische kwaliteiten.

1.1. Aanleiding

Keukenhof is een wereldberoemd en unieke bloemententoonstelling ten noordwesten van Lisse in Zuid-Holland. In het 32 hectare grote terrein van de bloemententoonstelling worden sinds 1950 jaarlijks honderdduizenden mensen verwelkomd. Ieder voorjaar (eind maart t/m eind mei) staan meer dan 7 miljoen bloembollen in bloei.



Figuur 1: Ligging Kasteel & Bloemententoonstelling Keukenhof (PDOK, 2018)

Na de fusie tussen Stichting Kasteel Keukenhof en Bloemententoonstelling Keukenhof in 2016, behoort het aangrenzende terrein van Kasteel Keukenhof (rijksbeschermd), inclusief bijgebouwen, bij beheerder Keukenhof B.V. (zie Figuur 1). Tezamen vormen deze terreinen Landgoed Keukenhof. Het goed bewaarde en gevarieerde landschap, in en rondom het landgoed, maakt het interessant om te recreëren. Het terrein rondom Kasteel Keukenhof kent een rijke geschiedenis en is het gehele jaar opengesteld voor publiek. Met het samenvoegen van het kasteel, met daarbij de omringende bos-, weide- en landbouwgebieden, telt het huidige areaal ruim 200 hectare. Dit verlengstuk van de bloemententoonstelling brengt onder andere nieuwe groene discussies, met betrekking tot het natuurbeheer en landschappelijke inrichting, met zich mee.

Recreatie in Zuid-Holland & Landgoed Keukenhof

Het landgoed is gelokaliseerd in de dichtstbevolkte provincie van Nederland (CBS, 2018). *“De natuur in de provincie Zuid-Holland staat onder druk. Steden en economie rukken op, groen moet hier in de meeste gevallen voor wijken. Juist hier is het zó belangrijk om de natuur te beschermen”* (Natuurmonumenten, 2018). Daarnaast zorgen (dag)recreatie en toerisme voor een verhoogde druk op de natuur en het milieu. Landelijk gezien komt namelijk de recreatiedruk door dagrecreatie in deze provincie het hoogste uit (CLO, 2018).

De recreatiedruk is ook voelbaar in de groengebieden omgeving Lisse: Wassergeest en Landgoed Keukenhof. Uit onderzoek van het NBTC-NIPO Research blijkt dat de bezoekdichtheid in dit gebied, in vergelijking met overige groengebieden in Zuid-Holland, vrij hoog is (Jonker, 2017). Het waren in totaal 379.000 unieke bezoekers in de periode september 2016 tot september 2017 die een bezoek brachten aan de ‘groengebieden omgeving Lisse’ (Jonker, 2017).

Dit getal is echter gebaseerd op de totale Nederlandse bevolking. Het getal valt mogelijk vele malen hoger uit wanneer de bezoekers uit het buitenland worden meegenomen. Bloemententoonstelling Keukenhof ontvangt jaarlijks ca. 1,2 miljoen bezoekers, waarvan 75% uit het buitenland (Keukenhof instantmagazine, 2018). Daarbij komt kijken dat het toerisme in Nederland, volgens NBTC, explosief zal groeien het komend decennium (AD, 2018).

Intergemeentelijke Structuurvisie Greenport (ISG)

Gemeente Lisse, waarbinnen Landgoed Keukenhof valt, is een van de zes samenwerkende gemeenten in de Greenport. De Greenportgemeenten zetten met een ISG in voor herstructurering en revitalisering van de Duin- en Bollenstreek in samenhang met verbetering van de natuurlijke, landschappelijke en recreatieve kwaliteiten. Want door de talloze ruimteclaims en verrommeling verdwijnen specifieke landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten in dit gebied. Daarom wordt het bestaande cultuurhistorisch erfgoed verbonden met planologische keuzes, zodanig dat deze herkenbaar, zichtbaar en aantrekkelijk blijven voor de huidige en toekomstige bewoners, recreanten en toeristen. Voor de gemeenten geldt namelijk de wens en noodzaak om de aantrekkelijkheid van het gebied beter te profileren. In de ISG wordt ingezet op het brede recreatieve aanbod, zodat het gebied jaarrond attractief blijft voor recreanten en toeristen. Daarom wordt aangegeven dat niet alleen de bollen en Bloemententoonstelling Keukenhof van belang zijn, ook cultuurhistorie (met o.a. landgoederen), de variatie in natuur en landschap zijn een belangrijk onderdeel. De potentie van deze kwaliteiten bieden voldoende aanknopingspunten voor een uitbreiding en verbetering van de infrastructuur voor onder andere wandelaars. De herstructurering van dit gebied biedt kansen om het landschap beter zichtbaar, beleefbaar en toegankelijk te maken voor recreanten en toeristen (Coördinatieteam Herziening ISG, 2016).

1.2. Probleemanalyse

Voorgeschiedenis

Toen de laatste kasteelheer Jan Carel Elias Graaf van Lynden in 2003 overleed, liet hij het landgoed na aan Stichting Kasteel Keukenhof met veel achterstallig beheer en onderhoud. Financiële reserves waren er niet. De stichting heeft zich diep in de schulden moeten steken om de tekorten op te vangen. Hierdoor is de stichting niet in staat geweest om het achterstallige beheer en onderhoud van zowel de bebouwing als het parklandschap te verhelpen (Adviesbureau RBOI Rotterdam, 2012).

Door beheerder Keukenhof B.V. is sinds de fusie, hard gewerkt om structuur aan te brengen in het landgoed. Dit gebeurt echter niet planmatig, maar door ter plekke te kijken waar, op hoofdlijnen, kansen liggen voor het landgoed. Keukenhof heeft namelijk wel een idee in het hoofd om een attractief en beleefbaar landgoed te realiseren. Echter ontbreekt een plan dat zich specifiek richt op het recreatieve aanbod en beleving (Siemerink & Mooij, 2018).

Kansen & kwaliteiten

Voor de recreanten en toeristen (hierna publiek) liggen kansen om meer uit hun bezoek te halen. Het landgoed herbergt namelijk diverse (verborgen) landschappelijke, natuur- en cultuurhistorische kwaliteiten, bezienswaardigheden en activiteiten. Hiermee heeft het landgoed voldoende potentie om de belevingswaarde en het recreatieve aanbod jaarrond te versterken.

Echter komen, mede door achterstallig onderhoud en beheer, deze kwaliteiten nog onvoldoende tot hun recht. Hierdoor is beleving en benutting van het landgoed ondermaats. Mede doordat er geen wandelnetwerk bestaat en de nodige informatievoorziening ontbreekt, zorgt dit ervoor dat de diverse kwaliteiten niet worden beleefd en benut. Dit gaat ten koste van de zichtbaarheid, beleefbaarheid en toegankelijkheid van Landgoed Keukenhof.

Probleemstelling

Het probleem in Landgoed Keukenhof is kernachtig samen te vatten als:

“Het probleem is dat de kwaliteiten van Landgoed Keukenhof onvoldoende tot hun recht komen in het licht van beleving en benutting ten gunste van het publiek”

1.3. Belang

Zowel in de bloemententoonstelling als in het landgoed streeft Keukenhof naar een oogstrelend, toegankelijk en duurzaam terrein die de komende generaties niet aan kwaliteit mag verliezen. Het landgoed verdient een uitstraling die past bij de kwaliteitsnormen van de naastgelegen Bloemententoonstelling Keukenhof. Daarnaast is het voor Keukenhof van belang om zich te presenteren als een jaarrond, attractief en beleefbaar landgoed (Siemerink & Mooij, 2018).

Zoals eerder beschreven blijkt de achteruitgang van specifieke landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten in de Duin- en Bollenstreek. Het is mede daarom voor Landgoed Keukenhof van belang om haar aanwezige kwaliteiten herkenbaar, zichtbaar en aantrekkelijk te presenteren ten gunste van haar publiek. Landgoed Keukenhof herbergt een palet aan kwaliteiten waarmee in potentie voldoende aanknopingspunten zijn voor uitbreiding en verbetering van het wandelnetwerk, zowel in het landgoed als in de regio.

Door de positie van de Bloemententoonstelling Keukenhof in de regio als populaire trekpleisters, de bezoekersdruk en het toenemende toerisme, is het van belang het recreatieve aanbod te versterken. Dit vraagt om een goede organisatie. Dit plan draagt daaraan bij en sluit daarmee onder andere aan op het ISG.

1.4. Doelstelling

Het doel is om een ontwerpplan te ontwikkelen gebaseerd op een situatie waarin kwaliteiten van het landgoed tot hun recht komen in het licht van beleving en benutting. Onderzoek binnen het plan moet leiden naar een ontwerpadvies waarmee Landgoed Keukenhof zich kan presenteren als een jaarrond, attractief en beleefbaar natuur- en recreatiegebied. Hierin staat een weloverwogen wandelnetwerk en creatieve informatievoorzieningen die ervoor moeten zorgen dat het publiek in aanraking komt met de verschillende kwaliteiten waarmee de belevingswaarde wordt versterkt. Mede hierdoor kan het recreatieve aanbod worden vergroot. Het publiek kan zodoende gemakkelijker haar kansen benutten en meer uit hun bezoek halen.

Door middel van een weloverwogen gethematiseerd wandelnetwerk komt het publiek op plekken waar men in eerste instantie niet zou komen. Door het publiek over het landgoed te verspreiden, wordt de bezoekersdruk minder ervaren. Dit is met name gunstig in de opengingsperiode van de bloemententoonstelling. Met een netwerk staan diverse kwaliteiten met elkaar in verbinding en wordt verdergaande verrommeling in de Duin- en Bollensteek voorkomen. In het ontwerp wordt gebruikgemaakt van de bestaande infrastructuur om verdere achteruitgang van specifieke landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten in dit gebied te voorkomen.

In het ontwerp staan daarnaast creatieve informatievoorzieningen die dienen ten behoeve van de zichtbaarheid, beleefbaarheid en toegankelijkheid van het landgoed. Deze voorzieningen ondersteunen het inlevings- en verbeeldingsvermogen van het publiek. Door deze te benoemen of te visualiseren komt het publiek in aanraking met de (verborgen) kwaliteiten en kunnen ze worden benut en beleefd. Dit moet tevens resulteren in meer bewustwording van de landschappelijke, natuur- en cultuurhistorische kwaliteiten bij het publiek. Het zicht- en kenbaar maken van de (kwetsbare) kwaliteiten moet ervoor zorgen dat het publiek het meer gaan waarderen en bewuster hiermee omgaan. Mede hierdoor kunnen ze duurzaam worden beschermd.

1.5. Leeswijzer

De opbouw van dit plan is als volgt. Hoofdstuk 2 beschrijft de methodiek om een ontwerpplan te realiseren en het nodige onderzoek wat moet worden uitgevoerd. Vervolgens geeft hoofdstuk 3 de onderzoekresultaten weer. In hoofdstuk 4 staat het programma van eisen. Waarna in hoofdstuk 5 het ontwerp wordt gepresenteerd. In hoofdstuk 6 staat de discussie omtrent het ontwerp en de methodiek beschreven. In hoofdstuk 7 staan de aanbevelingen.

2. Methodiek

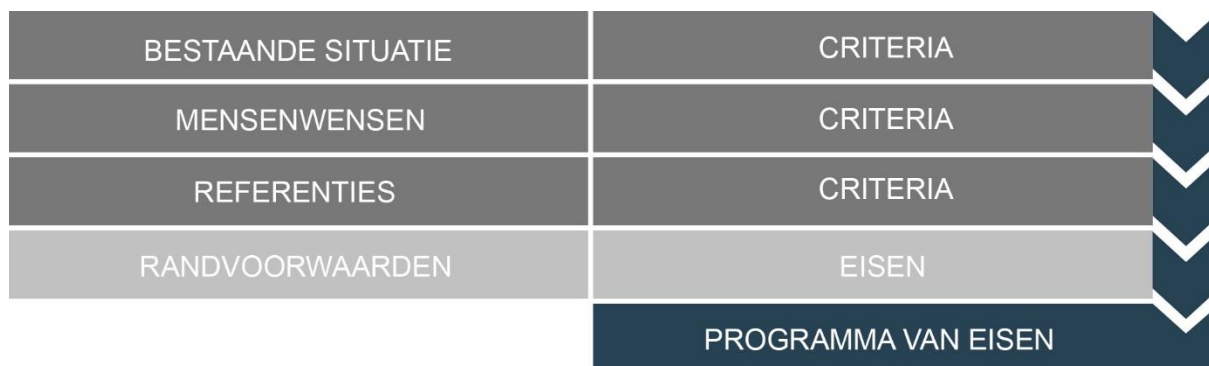
In dit hoofdstuk wordt de methodiek van het te realiseren ontwerpplan omschreven. De basis bestaat uit het verrichten van onderzoek. Op deze manier kan een programma van eisen worden opgesteld. Aan de hand hiervan kan een visie worden gecreëerd. Waarna het ontwerpproces kan beginnen. Het resultaat dient daarna te worden geëvalueerd. De te nemen stappen worden in de verschillende paragrafen hieronder toegelicht. Alle onderdelen samen vormen het ontwerpplan (Figuur 2: Stappenplan ontwerpplan).



Figuur 2: Stappenplan ontwerpplan

2.1. Onderzoek

Om een ontwerpadvies te realiseren is hier allereerst een gedegen onderzoek voor nodig. In deze paragraaf zal de verantwoording van de te volgen onderzoeksmethode worden beschreven om een betrouwbaar onderzoek te bewerkstelligen. Hiervoor is per onderzoeksvraag beschreven welke handelingen er moeten worden verricht. De zes onderzoeksvragen vloeien voort uit de probleemanalyse en methodiek die nodig is om een goed plan te ontwikkelen. De onderzoeksresultaten vormen de bouwstenen en dragen bij aan het programma van eisen, dit geldt als opmaak voor het ontwerp. De argumentatie van het ontwerp speelt namelijk een belangrijke rol. Het onderzoek wordt uitgevoerd binnen vier verschillende onderdelen: bestaande situatie, mensenwensen, referenties en randvoorwaarden (Figuur 3).



Figuur 3: Stappenplan onderzoek

2.1.1. Onderzoeksvragen en samenhang

Bestaande situatie

- Welke kwaliteiten zijn, in het licht van belevingswaarde, in het landgoed aanwezig?
- Welke informatievoorzieningen en activiteiten zijn in het landgoed aanwezig?
- Welke wandelroutes zijn in en rond het landgoed aanwezig?

Mensenwensen

- Wie zijn de actoren en wat zijn hun uitgangspunten?

Referenties

- Zijn er waardevolle voorbeelden t.a.v. het versterken van de belevingswaarde d.m.v. informatievoorziening?

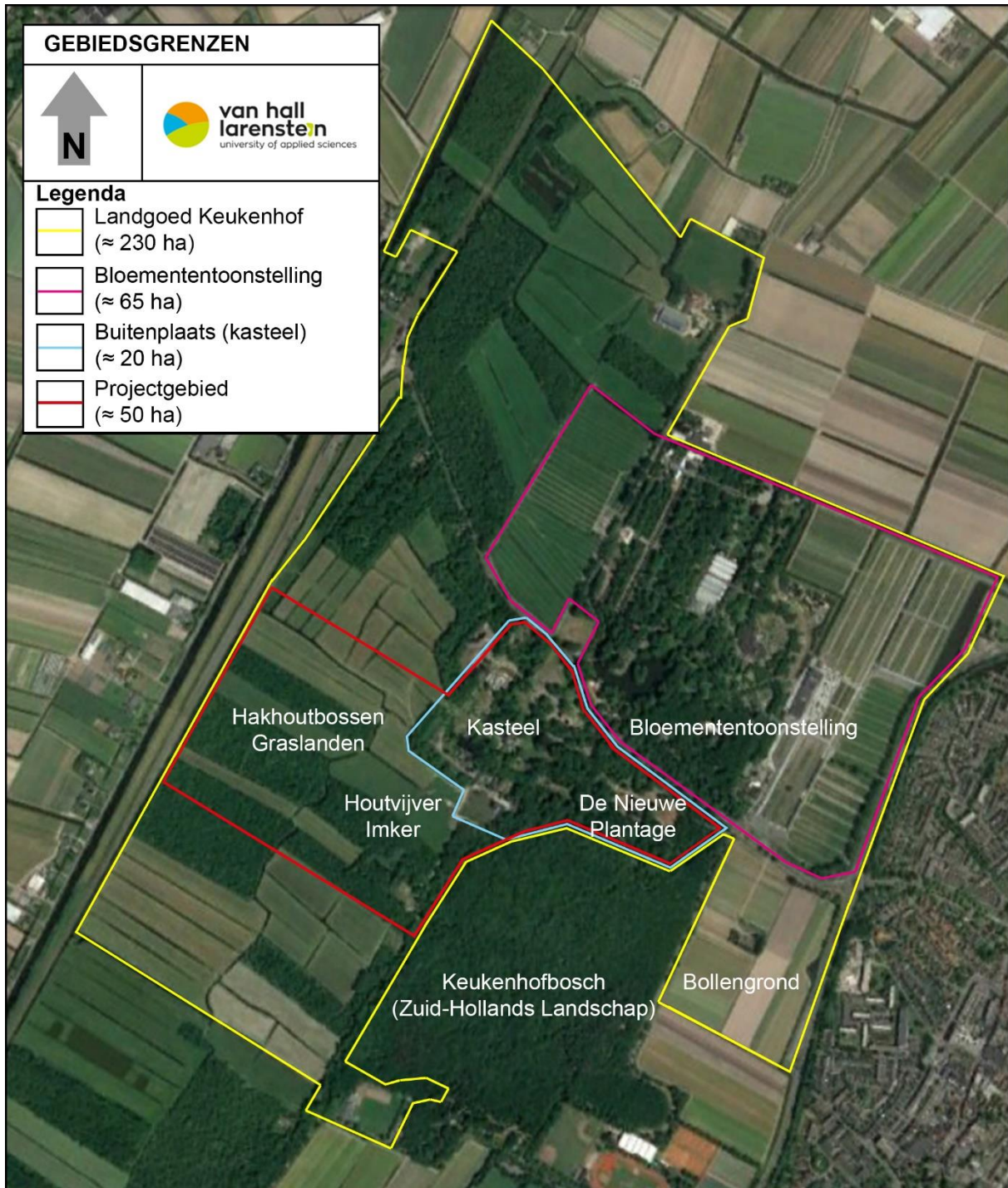
Randvoorwaarden

- Welke wettelijke, beleidsmatige en bedrijfseconomische eisen gelden er t.a.v. het organiseren van nieuwe wandelroutes en informatievoorzieningen?

De eerste drie onderzoeksvragen dienen ter inventarisatie van de bestaande situatie, hierin komen onder andere de kwaliteiten naar voren. Met kwaliteiten worden landschappelijke, natuur- en cultuurhistorische kwaliteiten en activiteiten bedoeld. Aan de hand van de vierde vraag moet duidelijk worden wie de actoren en wat hun uitgangspunten zijn. Daarnaast moet duidelijk worden wat hun wensen en kansen zijn ten aanzien van wandelroutes en informatievoorzieningen. Met vraag vijf moeten waardevolle voorbeelden worden geanalyseerd ter kennis en inspiratie om de belevingswaarde door middel van informatievoorzieningen op het landgoed te versterken. De zesde vraag maakt duidelijk welke wettelijke, beleidsmatige en bedrijfseconomische eisen gelden ten aanzien van het organiseren van nieuwe wandelroutes en informatievoorzieningen in het landgoed.

2.1.2. Projectgebied

In dit plan vinden onderzoeks- en ontwerptaken binnen de grenzen van het 'projectgebied' plaats. Het projectgebied is weergegeven in Figuur 4. Het gaat hierbij met name om de Buitenplaats (het gebied rondom het kasteel) de hakhoutbossen, de graslanden en De Nieuwe Plantage. Er is gekozen om slechts een onderdeel van het landgoed in dit plan te betrekken. Aangezien het landgoed te groot en te complex hiervoor is.



Figuur 4: Gebiedsgrenzen (Google Earth, 2018)

2.2. Methodiek per onderzoeksvraag

2.2.1. Bestaande situatie

2.2.1.1. Welke kwaliteiten zijn, in het licht van belevingswaarde, in het landgoed aanwezig?

Bij deze onderzoeksvraag wordt onder andere gebruikgemaakt van de methodiek beschreven in het boek: *'Praktijkgericht onderzoek in de ruimtelijke planvorming'* (Simons & van Dorp, 2014). Volgens de lagenbenadering, waarbij wordt ingegaan op de abiotische, biotische en antropogene componenten, kunnen de (verborgen) kwaliteiten in kaart worden gebracht.

Dit gebeurt door een landschapsecologische analyse uit te voeren. Dit is een veel toegepaste methode binnen de ruimtelijke planvorming. Door een gedetailleerde analyse uit te voeren kan een basis worden gelegd voor duurzaam ruimtelijk plan. Het is een methode om het landschap te leren begrijpen en om de kwaliteiten van dat landschap vast te stellen (Assendorp & Dorp, 2017).

Hiervoor worden, in een literatuurstudie, verschillende documenten, rapportages en websites geraadpleegd. Waaronder *'Landschappen van Nederland'* (Jongmans, van den Berg, Sonneveld, Peek, & van den Berg van Saparoea, 2013). Hierin wordt ingegaan op de geologie, klimaatsverandering, landschapsvormende processen, bodem en (historisch) landgebruik. In *'Keukenhof: een kasteel aan de duinrand'* (Jaspers, Beenakker, Duijzer, & Maes, 2007), worden tevens deze onderwerpen behandeld. Echter, deze zijn specifiek gericht op het landgoed. Daarnaast voorziet websites en uitgifte portalen als het *'Actueel Hoogtebestand Nederland'* (AHN), *'DINOloket'* van TNO, Geologische Dienst Nederland en *'Publieke Dienstverlening Op de Kaart'* (PDOK) aanvullend bruikbaar kaartmateriaal. Het beheerplan, vanuit Bosgroep Midden Nederland (Delforterie & Horsthuis, 2016), wordt geraadpleegd om de aanwezige natuur- en cultuurhistorische waarden te achterhalen ten aanzien van de bos- en natuurterreinen. Voor de kwaliteitenreferentie, in het beheerplan, is gebruikgemaakt van een flora en fauna onderzoek. In het bestemmingsplan (Adviesbureau RBOI Rotterdam, 2012), wordt tevens een flora en faunaonderzoek behandeld. Hoewel een dergelijk onderzoek slechts 3 jaar geldig is, geven de resultaten daarentegen wel een goed beeld van (potentiele) ecologische kwaliteiten van het landgoed. De rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed houdt zich bezig met rijksmonumenten. Vanaf haar website wordt informatie verzameld om het complex 'De Keukenhof' te analyseren. Interactieve kaarten op de website van de provincie worden gebruikt om informatie te verkrijgen omtrent archeologie. De tevens mondeling verkregen informatie hierover wordt beschreven binnen de uitwerking van deze onderzoeksvraag. Hierdoor komen de abiotische, biotische en antropogene componenten aan bod waardoor inzicht in de kwaliteiten wordt verkregen.

Deze kwaliteiten worden in het licht van belevingswaarde geanalyseerd. Bij deze analyse wordt deels gebruikgemaakt van een combinatie tussen de Interpretation-methode (van Matre, 2008) en de methode van (Paul) Ricoeur. In de Interpretation-methode wordt voor het versterken van landschapsbeleving teruggegrepen naar de ontstaansgeschiedenis van een landschap met behulp van de lagenbenadering. Dit komt overeen met de landschapsecologische analyse. In de methode van Ricoeur wordt de manier om de belevingswaarde te versterken gedaan op basis van drie onderdelen: kennis, zintuiglijke ervaring en gevoelswereld. Naarmate deze onderdelen aanwezig zijn en met elkaar zijn verbonden, is het mogelijk de belevingswaarde te versterken (Koedoot & Stobbelaar, 2014).

Conform de methode van Ricoeur wordt de gewonnen informatie, vanuit de landschapsecologische analyse (de aanwezige kwaliteiten), vertaald naar het onderdeel 'kennis'. Daarnaast moet per kwaliteit een analyse worden gemaakt in hoeverre deze

‘zintuigelijk te ervaren’ is. Dit zijn namelijk waardevolle ontwerpcriteria waarop het wandelnetwerk gebaseerd kan worden. Er is gekozen om de ‘gevoelswereld’ niet mee te nemen, omdat dit een persoonlijke ervaring is en hierdoor lastig te beoordelen.

Niet alle kwaliteiten zijn direct waarneembaar of vallen buiten het projectgebied. Deze zijn, met uitzondering van het Keukenhofbosch, niet op de kaart aangegeven. Het Keukenhofbosch valt weliswaar buiten het projectgebied, door zijn visuele aanwezigheid en aanwezige kwaliteiten is er gekozen om dit element in het onderzoek te betrekken. Enkele kwaliteiten komen op meerdere locaties in het landgoed voor of zouden hier mogelijk voor kunnen komen. Er is gekozen om de meest waarschijnlijke locatie voor waar aan te nemen. Tevens kan het zo zijn dat op deze locatie, de betreffende kwaliteit, het beste waarneembaar is.

De resultaten worden per component beschreven en weergegeven in overzichtskaarten. Daarnaast worden de resultaten op beknopte wijze in een overzicht geplaatst ten behoeve van de ontwerpcriteria.

2.2.1.2. Welke informatievoorzieningen en activiteiten zijn in het landgoed aanwezig?

De bestaande informatievoorzieningen en activiteiten worden door een veldonderzoek in kaart gebracht. Hierdoor ontstaat een goed beeld van het huidige aanbod. Daarnaast wordt duidelijk waar nog ruimte is voor verbetering. De aanwezige activiteiten, waaronder het kasteel en restaurant de Hofboerderij, zijn voor het publiek en het landgoed van grote waarde. Dit zijn daarom waardevolle ontwerpcriteria waarop het wandelnetwerk mede gebaseerd kan worden. De resultaten worden verzameld in een overzichtskaarten ten behoeve van de ontwerpcriteria.

2.2.1.3. Welke wandelroutes zijn in en rond het landgoed aanwezig?

De bestaande wandelroutes worden door een literatuur- en veldonderzoek in kaart gebracht. De bestaande plattegrond van het landgoed kan onder andere hiervoor gebruikt worden. Hierbij moet onderscheid worden gemaakt in de diversiteit van de infrastructuur. Er moet met name rekening worden gehouden met de gebruikersfunctie van de verschillende ondergronden.

Daarnaast worden websites als routeyou.com, wandelnet.nl en zuidholland.wandelen123.nl bezocht om populaire wandelroutes in en rond het landgoed in kaart te brengen. Reeds georganiseerde wandelroutes zijn van enorme betekenis om een logische wandelnetwerk te organiseren. Geanalyseerd wordt waar het wandelnetwerk kan aansluiten op regionale routes. Dit zijn ontwerpcriteria waarop het wandelnetwerk gebaseerd kan worden. De resultaten worden verzameld in een overzichtskaarten ten behoeve van de ontwerpcriteria.

2.2.2. Mensenwensen

2.2.2.1. Wie zijn de actoren en wat zijn hun uitgangspunten?

Met de opdrachtgever wordt gesproken over welke actoren van belang zijn voor het onderzoek en het plan. Nadat de actoren in kaart zijn gebracht, kan een krachtenveld worden opgesteld. Aan de hand van hun uitgangspunten, wordt hun positie in het krachtenveld bepaald. Het is daarnaast van belang om te weten hoe deze spelers zich tot elkaar verhouden. Dit kan het begin zijn van een samenwerkingsverband. De belangen, bijdrage en de beïnvloeding van de diverse actoren moeten daarom goed worden ingeschat.

Hiervoor wordt gebruikgemaakt van interviews met de betrokken actoren zelf. Bij het afnemen van interviews wordt onderscheidt gemaakt in de betrokken partijen en het publiek.

Met de partijen wordt gesproken omtrent de volgende thema's:

- Hun belang (de functie van Kasteel/Landgoed Keukenhof);
- Hun wensen en kansen met betrekking tot wandelroutes en informatievoorzieningen (in/rondom Landgoed Keukenhof).

Met het publiek wordt gesproken omtrent de volgende thema's:

- Wat hun waardevol achten ten tijde van een bezoek aan het landgoed;
- Hun wensen en kansen met betrekking tot (informatie)voorzieningen en activiteiten.

Door zowel naar hun wensen als kansen te vragen wordt achterhaald waar en hoe wandelroutes, (informatie)voorzieningen en activiteiten kunnen worden aangescherpt. Alleen aan het publiek wordt als aanvulling hierbij gevraagd om één 'waardevolle' en één 'kansrijke' plek aan te wijzen op een zogeheten 'stippenkaart'. Hierdoor wordt argumenten vertaald naar een positie op de kaart. Wanneer deze kaarten tot één kaart wordt samengevoegd, is duidelijk te zien wat waardevol wordt bevonden en waar kansen liggen voor het landgoed. Dit zijn argumenten waarop het wandelnetwerk gebaseerd kan worden. Voor elk interview wordt één 'stippenkaart' gebruikt. In interviews, met een gevarieerde groep respondenten, wordt gesproken over de beschreven thema's. Wanneer geen nieuwe argumenten worden genoemd, komt er een einde aan het voeren van interviews. De wensen en kansen van de betrokken actoren kunnen bepalend zijn voor het slagen van het ontwerp. Om een breed gedragen ontwerpplan te realiseren is hun wensen en kansen van belang. De ontwerpcriteria vanuit het publiek zijn daarnaast onmisbaar omdat deze in het bezit zijn van waardevolle argumenten om het landgoed te bezoeken. Daarnaast kennen zij het projectgebied goed.

De overzichtskaarten dienen als ontwerpcriteria. Daarnaast worden beknopte argumenten van de respondenten genoteerd om deze in een overzicht te plaatsen tevens ten behoeve van de ontwerpcriteria.

2.2.3. Referenties

2.2.3.1. Zijn er waardevolle voorbeelden t.a.v. het versterken van de belevingswaarde d.m.v. informatievoorziening?

Hiervoor is gekeken naar het probleem en de kwaliteiten van het landgoed. Er wordt in een bureauonderzoek gezocht naar praktijkvoorbeelden waarmee de onderdelen 'kennis' en 'zintuigelijke ervaring', uit de bestaande situatie kan worden verbonden om de belevingswaarde te versterken.

Voorbeelden die in praktijk zijn gebracht door landgoederen, recreatieparken en overige bedrijven of instanties worden geanalyseerd. Leerzame, creatieve en inspirerende referenties worden ter kennis en inspiratie beschreven ten behoeve van het ontwerpproces. Dit zijn ontwerpcriteria waarop de informatievoorziening kan worden geïnspireerd.

2.2.4. Randvoorwaarden

2.2.4.1. Welke wettelijke, beleidsmatige en bedrijfseconomische eisen gelden er t.a.v. het organiseren van nieuwe wandelroutes en informatievoorzieningen?

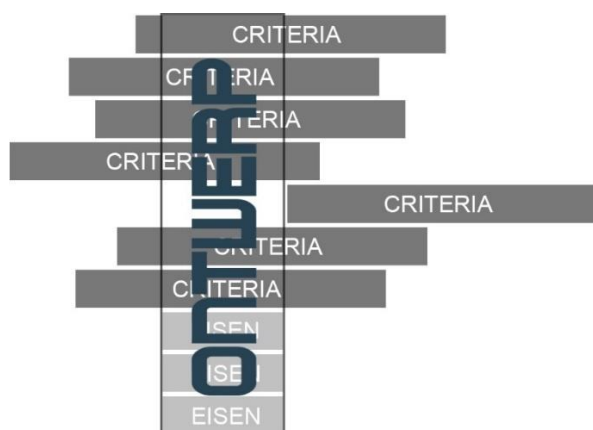
In interviews met de opdrachtgever worden de belangrijkste eisen doorgenomen. Hierbij dienen (bedrijfs)economische afspraken worden gemaakt met betrekking tot het ontwerp. In een literatuuronderzoek moet duidelijkheid worden verschaft omtrent de wettelijke eisen en het beleid. Het beleid in het beheerplan (Delforterie & Horsthuis, 2016), met betrekking tot de bosgebieden en de beleefbaarheid van het landgoed beschreven door Bosgroep Midden Nederland, wordt geanalyseerd. Bij deze onderzoeksvraag wordt het beleid, beschreven in de

Intergemeentelijke structuurvisie Greenport (Coördinatieteam Herziening ISG, 2016), wordt nader onderzocht. De ruimtelijke plannenvier van de provincie Zuid-Holland wordt geraadpleegd. Dit is een interactieve kaart waarop haar beleid wordt verkondigd. Het landgoed staat gerangschikt onder de Natuurschoonwet (NSW). Via de website van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland worden de randvoorwaarden omtrent de NSW verkregen. Aan de hand van BIJ12 wordt informatie omtrent de Wet Natuurbescherming verkregen. Onderzocht wordt hoe moet worden omgesprongen met rijksmonumenten. Via de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed wordt hierover informatie ingewonnen.

Dit zijn eisen waaraan het wandelnetwerk en informatievoorziening moet voldoen. De resultaten dienen op beknopte wijze in een overzicht geplaatst te worden ten behoeve van de randvoorwaarden ten aanzien van het ontwerp.

2.3. Programma van eisen

De onderzoeksresultaten leiden tot een verzameling ontwerpcriteria en randvoorwaarden. Aan de hand van deze resultaten kan een wandelnetwerk en informatievoorzieningen worden ontworpen. Het programma van eisen bestaat uit een overzicht waarbinnen het ontwerp past en is uitgevoerd. Het ontwerp dient aan alle randvoorwaarden te voldoen, deze geldt tenslotte als eis. Daarentegen kan het ontwerp afwijken van bepaalde criteria of zelfs worden genegeerd (zie Figuur 5)



Figuur 5: Ontwerpcriteria en randvoorwaarden binnen het ontwerp

2.3.1. Ontwerpcriteria

Alle ontwerpcriteria worden ondergebracht in een overzicht welke bestaat uit een opgestelde beknopte lijst en beeldmateriaal inclusief onderbouwing. Het ontwerp dient aan zoveel als mogelijk opgestelde criteria te voldoen.

2.3.2. Randvoorwaarden

Dit zijn de eisen waarbinnen de ruimtelijke vormgeving kan worden aangepast en het ontwerp kan worden uitgevoerd. Het gaat hierbij om wettelijke, beleidsmatige en bedrijfseconomische eisen.

2.3.3. Visie

Op basis van de verzameling ontwerpcriteria en randvoorwaarden wordt een visie ontwikkeld welke geldt als richtlijn in het ontwerpproces.

2.4. Ontwerpen

Nadat het onderzoek is afgerond, de ontwerpcriteria en randvoorwaarden zijn geformuleerd en een visie is ontwikkeld, wordt van start gegaan met het ontwerpproces. Hierbij wordt het programma van eisen vertaald naar een concreet ontwerp. Hierbij wordt gebruikgemaakt van de overzichtstabellen en -kaarten. Deze worden tot één integrale overzichtskaart verwerkt. Hierop staan alle onderzoeksgegevens vanuit het onderdeel de 'bestaande situatie'.

Het netwerk bestaat uit verschillende gethematiseerde routes (scenario's) gebaseerd op de bestaande situatie en het programma van eisen. Deze themaroutes worden ieder apart onderbouwd en weergegeven op een kaart.

Het resultaat, kaartmateriaal en visualisaties, dienen als inspiratie- en adviesmateriaal voor de opdrachtgever. Aan de hand van het gecreëerde en onderbouwde ruimtelijk ontwerp, kan in de praktijk de belevingswaarde van het landgoed worden versterkt. Het ontwerp wordt door de opdrachtnemer zelf ontwikkeld.

2.5. Evaluatie ontwerpadvies

Het ontwerpadvies zal na voltooiing worden gepresenteerd en geëvalueerd met de opdrachtgever. Naar aanleiding hiervan wordt het ontwerpadvies bekritiseerd in de discussie. Aan de hand van dit verslag zou de opdrachtgever in de praktijk het ontwerp hierop kunnen afstemmen. Hier wordt in de aanbevelingen verder op in gegaan. Hierna wordt geen nieuw ontwerp gerealiseerd.

3. Onderzoeksresultaten

In dit hoofdstuk staan alle onderzoeksresultaten vanuit de onderdelen: bestaande situatie, mensenwensen, referenties en randvoorwaarden. De onderzoeksvragen worden hierin behandeld en geconcludeerd.

3.1. Bestaande situatie

Onderzoeksresultaten vanuit dit onderdeel (bestaande situatie) zijn onder andere verwerkt in overzichtskaarten en figuren. Deze worden in de paragrafen hieronder gepresenteerd. Een integrale overzichtskaart, waarin alle resultaten in één kaart zijn verwerkt, staat in Bijlage 2.

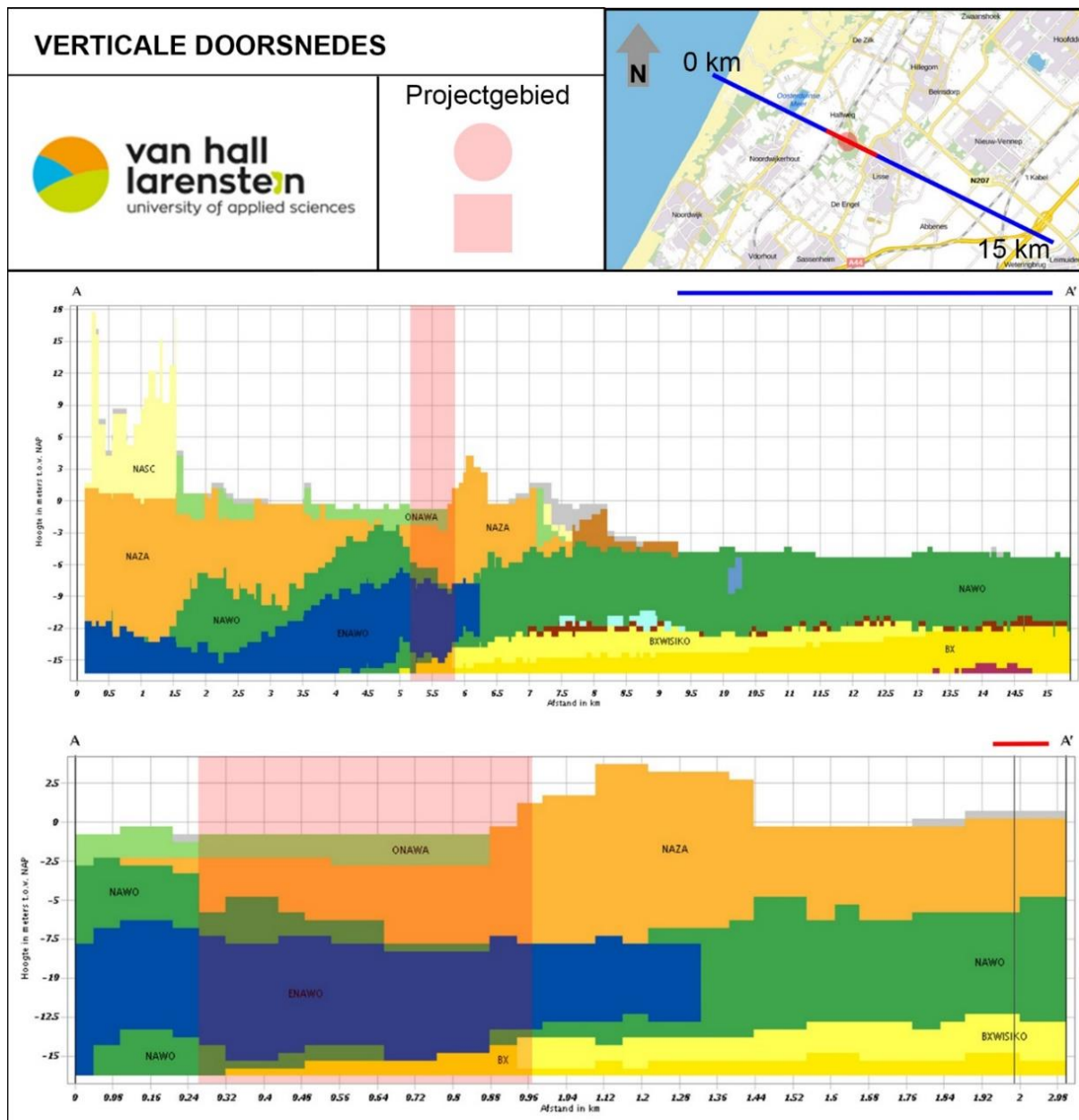
3.1.1. Welke kwaliteiten zijn, in het licht van belevingswaarde, in het landgoed aanwezig?

De kwaliteiten, in het licht van belevingswaarde, zijn in de tekst aangegeven als: '(K1)', '(K2)', '(K3)' enzovoort.

3.1.1.1. Abiotiek

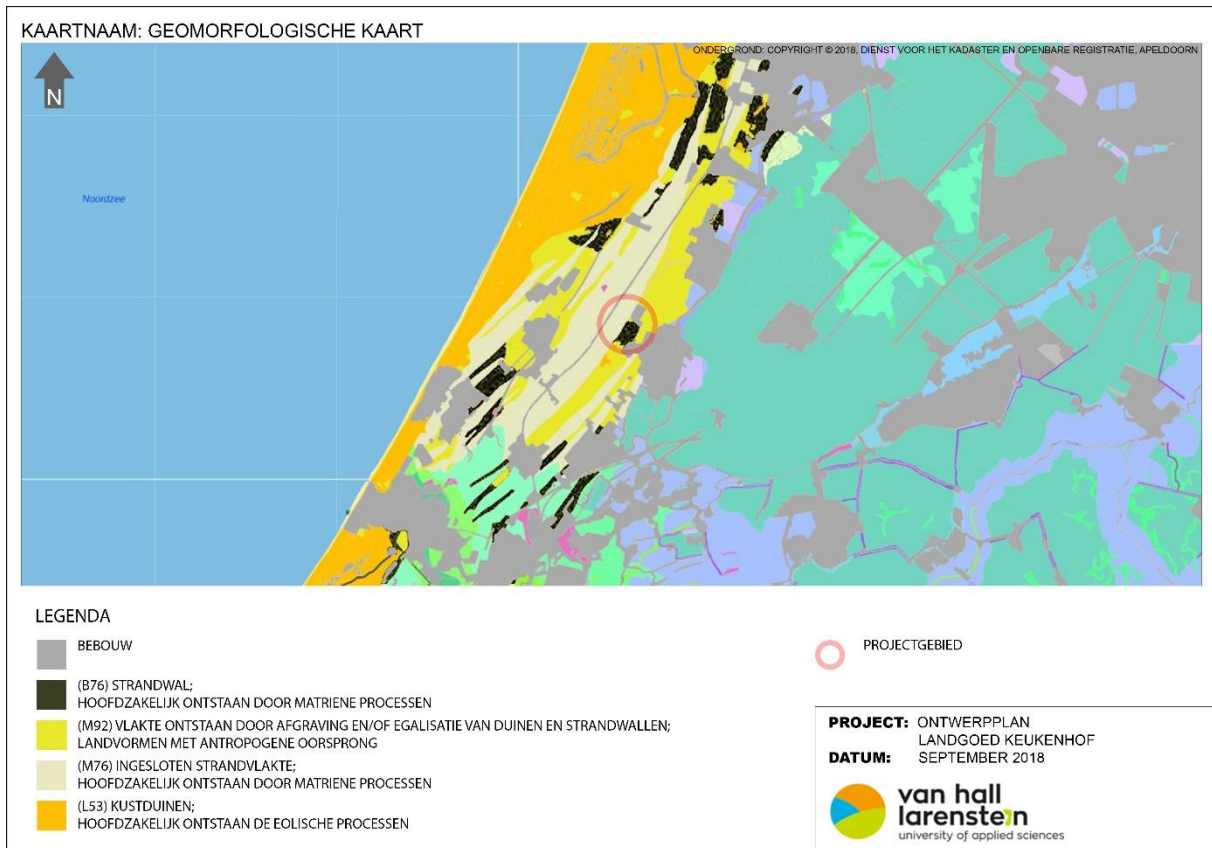
Geologie

Het moedermateriaal, ook wel ondergrond genoemd, is het geologische materiaal waaruit de bodem is gevormd. De eigenlijke en onveranderde ondergrond van het landschap in het projectgebied is gevormd in het Holocene. Dit is het geologische tijdvak van 11.700 jaar geleden die tot op heden voortduurt. Het Holocene is een relatief warme periode in vergelijking met het voorgaande tijdvak: Weichselien. In deze jongste ijstijd waren de ijskappen groter en de zeespiegel lager. Als gevolg van de stijging van de zeespiegel is de kustlijn tot 6500 jaar geleden landinwaarts verschoven. Daarna werd de kustlijn langzamerhand zeewaarts uitgebouwd (K1). In dit proces ontstond de zogeheten kustbarrière die voor een groot deel bestaat uit zand, afgezet door de golven vanuit de zee. Door deze uitbouw bestaat het kustlandschap uit een brede strook van diverse hogere strandwallen en laaggelegen strandvlaktes evenwijdig aan huidige kustlijn. (Jongmans, van den Berg, Sonneveld, Peek, & van den Berg van Saparoea, 2013)



Figuur 6: Verticale doorsnedes (DINOloket, 2018)

In Figuur 6 zijn twee verticale doorsnedes afgebeeld. Elke kleur vertegenwoordigt een geologische eenheid. Op de blauwe doorsnede (bovenste doorsnede) zijn de jonge duinen (licht geel) in de eerste 1,5 km als hoogste element geregistreerd. Tot aan het dorp Lisse (het grijskleurige vlak na 6,5 km) wordt het landschap afgewisseld door strandwallen en -vlaktes (K2). Op de doorsnedes is de scherpe rand aan de oostzijde van de strandwal goed zichtbaar. Hier is de strandwal afgegraven, geëgaliseerd en als bollengronden ingericht (K3).



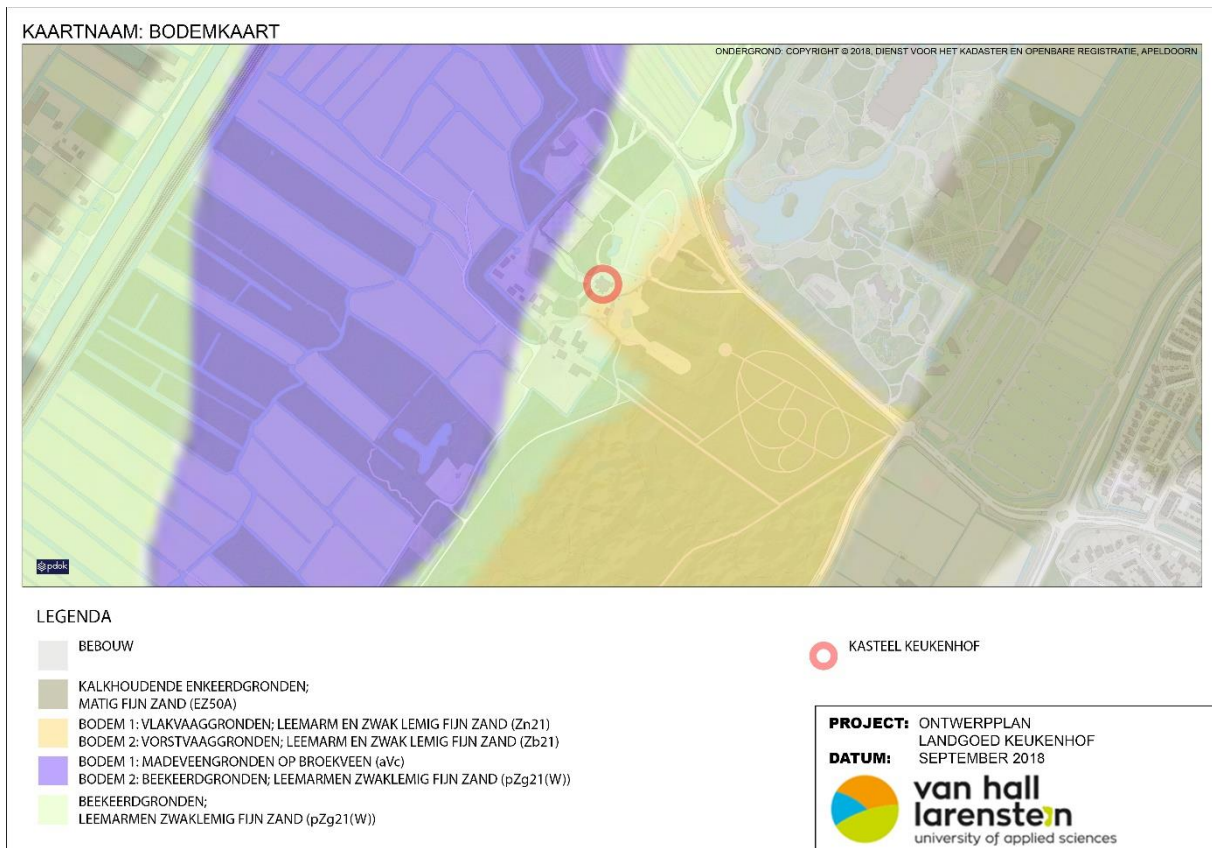
Figuur 7: Geomorfologische kaart (PDOK, 2018)

De zwartkleurige 'vlekken' verbeelden de restanten van de, voor het grootste gedeelte afgegraven, strandwallen (K4). Op deze 'vlekken' zijn vandaag de dag diverse landgoederen en bosgebieden te vinden (Landgoederenzone).

De strandwal waar Landgoed Keukenhof op is gevestigd, is tussen 6500 en 5500 jaar geleden ontstaan (K5). De jongste strandwallen van Nederland liggen logischerwijs meer zeewaarts, deze zijn ongeveer 2000 jaar oud. De strandvlaktes zijn in feite vlakke stranden die, door de uitbouw van de kust en het ontstaan van nieuwe strandwallen, zijn ingesloten. (Jongmans, van den Berg, Sonneveld, Peek, & van den Berg van Saproea, 2013)

Bodem

In Figuur 8 is een fragment van de 1:50.000 bodemkaart weergegeven. De bodem in het projectgebied bestaat uit diverse gronden: zanderijgronden/enkeerdgronden, kalkloze zandgronden en veengronden (K6/7). (Jongmans, van den Berg, Sonneveld, Peek, & van den Berg van Saparoea, 2013).

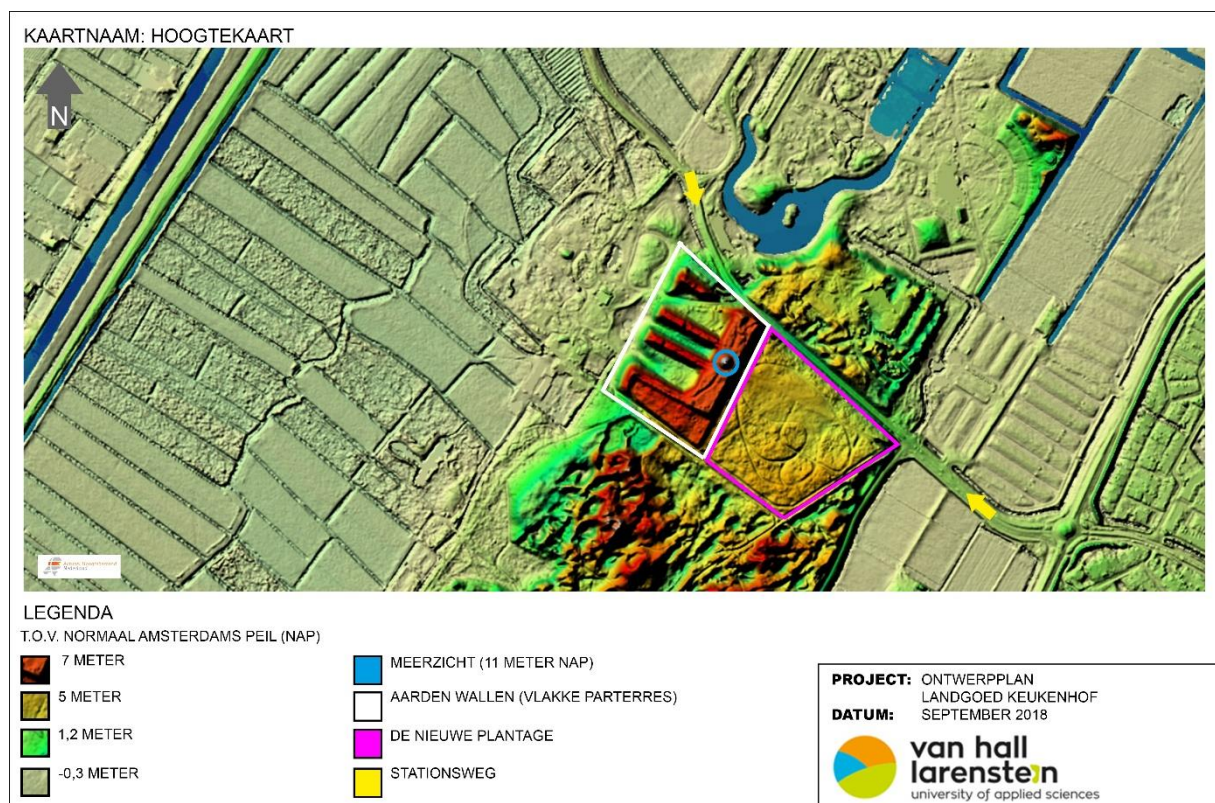


Figuur 8: Bodemkaart (PDOK, 2018)

In Figuur 8 is goed te zien dat het landgoed (met name het kasteel) op de grens van een strandwal (geel) en -vlakte (groen/paars) ligt. De strandvlakte ligt topografisch en hydrologisch lager dan de strandwal. Zó laag dat er veenvorming in optrad. In deze ingesloten strandvlakte vond verzoeting plaats door het stagnerend regen- en rivierwater. Door het gebrek aan zuurstof in de natte bodem verteerde het organische materiaal slecht gedeeltelijk. Hierdoor kon veen op de strandvlakte ontwikkelen (Jongmans, van den Berg, Sonneveld, Peek, & van den Berg van Saparoea, 2013), (Breure-op 't Hof, 2007).

Reliëf

De resterende strandwallen steken boven het landschap uit. Door de strandwallen af te graven zijn deze meer op strandvlaktes gaan lijken. *“Een deel van de strandwallen en primaire duinen zijn overdekt door jonge duinen en stedenbouw of een paar meter afgegraven. Hierdoor is het oorspronkelijke reliëf vaak niet meer herkenbaar, terwijl de bodem verdwenen is”* (Jongmans, van den Berg, Sonneveld, Peek, & van den Berg van Saparoea, 2013). Wat opvalt in Figuur 9 zijn de scherpe lijnen van de kunstmatig opgeworpen aarden wallen, de zogeheten vlakke parterres. Hier bovenop is de rondvormige uitkijkheuvel ‘Meerzicht’ gerealiseerd. De uitkijkheuvel is het hoogste element in het landgoed: ongeveer 11 meter (AHN, 2018) (K8). Aan de westzijde van de strandwal neemt de hoogte geleidelijk af naar de strandvlakte.



Figuur 9: Hoogtekaart (AHN, 2018)

Water

In het landgoed zijn, op de vijver in de bloemententoonstelling na, geen grote waterpartijen aanwezig. Rondom het kasteel liggen een aantal vijvers en langs de kasteeltuin ligt een waterscheiding en een aantal sloten. Op de strandvlakte ligt een opstreckende verkaveling verdeeld door sloten. Centraal in dit landschap ligt een houtvijver en een hoofdwatergang. Op de grens van de strandwal en de strandvlakte ligt een boezemkade. In de literatuur en op locatie zijn geen aanwijzingen gevonden van een actieve duinrel. Wel treedt in het laaggelegen gebied kwel op (K9). Dit kwelwater is van oorsprong regenwater afkomstig uit de hooggelegen strandwal (Adviesbureau RBOI Rotterdam, 2012).

3.1.1.2. Biotiek

Flora

De strandvlakte bestaat grotendeels uit graslanden afgewisseld door stroken (achterstallig en doorgeschoten) essenhakhoutbossen. Deze bossen behoren tot de plantengemeenschap van het Essen-Iepenbos. *“Alle kenmerkende plantensoorten van het Essenhakhout komen in de bossen voor. Plaatselijk zijn respectievelijk Bosandoorn, Groot heksenkruid en Robertskruid dominant aanwezig. Verder is Hop in alle hakhoutpercelen dominant”* (Delforterie & Horsthuis, 2016) (K10).

De strandwal is bedekt met gemengd loofbos met sporadisch een aandeel naaldbomen en behoort tot de associatie duin-eikenbos/beuken-eikenbos (K11). De Buitenplaats is rijk aan stinzenplanten. Waaronder, vingerhelmbloem, bosanemoon, wilde boshyacint, kleine maagdenpalm, daslook en wilde bostulp. De bosanemoon en daslook komen voor in de groenstrook tussen het kasteel en de ommuurde tuin. De vingerhelmbloem groeit in het schaduwrijke bos tussen de ommuurde tuin en de Stationsweg. In het westelijk deel van de Buitenplaats groeit de wilde boshyacint (K12) (Adviesbureau RBOI Rotterdam, 2012), (Breure-op 't Hof, 2007).

Fauna

In het flora- en faunaonderzoek wordt ook gerefereerd aan een veldbezoek. Dit veldbezoek is uitgevoerd op 20 mei 2008 door Adviesbureau RBOI Rotterdam. Hierbij zijn diverse soorten grondgebonden zoogdieren in de Buitenplaats aangetroffen en op basis van sporen waargenomen. Hieronder vallen de volgende dieren: mol, veldmuis en vos (K13). Op basis van voorkomende biotopen en verspreidingsgegevens zijn in het onderzoek de volgende dieren in het landgoed te verwachten en daarom aan de lijst toegevoegd: aardmuis, bosmuis, egel, gewone bosspitsmuis, huisspitsmuis, konijn en rosse woelmuis (K14). Er zijn diverse soorten vleermuizen gesignaleerd: gewone dwergvleermuis, gewone grootoorvleermuis, laatvlieger, rosse vleermuis, ruige dwergvleermuis, watervleermuis. Naar verwachting maakt de Buitenplaats onderdeel uit van de vliegroutes en het foerageergebied van de genoemde vleermuizen. Oude loofbomen en gebouwen kunnen als vaste verblijfplaats dienen (K15). Ook zijn er diverse vogels waargenomen: boomklever, heggenmus, houtduif, kauw, koolmees, merel, roodborst, spreeuw, Turkse tortel, vink, winterkoning, zanglijster, zwarte kraai (K16). De vele oude bomen op het landgoed maken het leefgebied zeer geschikt voor holtebroeders als uilen en spechten (K17). In de graslanden zijn verder nog soorten als grauwe gans, kievit, scholekster, slobbeend, meerkoet, veldleeuwerik, waterhoen en wilde eend waargenomen (K18). In het plan staat beschreven dat de verwachting is dat vooral de meer algemeen voorkomende amfibieën zoals de bruine kikker, gewone pad, groene kikker en de watersalamander een vaste verblijfplaats hebben binnen het landgoed. De vijvers en poelen zijn geschikt gedurende de voortplantingsfase (K19). Naar verwachting komen meerdere algemene insectensoorten voor in het landgoed (K20) (Adviesbureau RBOI Rotterdam, 2012).

Door de opdrachtnemer zelf is tussen een van de deuren van het koetshuis een vleermuis (soort onbekend) waargenomen en in het veenweidegebied een drietal reeën (*Capreolus capreolus*), een sperwer (*Accipiter nisus*) en de grote zilverreiger (*Ardea alba*) (K21).

3.1.1.3. Antropogeen

Archeologie

De provincie Zuid-Holland maakt voor het bepalen van de archeologische verwachting onderscheid in de verschillende geomorfologische eenheden. De hooggelegen strandwallen bieden kansen voor bewoningsmogelijkheden en de aangrenzende strandvlaktes bieden landgebruiksmogelijkheden, zodoende worden deze gebiedseenheden in verband gebracht met een archeologische verwachtingswaarde (geo.zuid-holland.nl, 2018).

Verwachtingswaarde archeologische sporen (K22)

0 tot 5 meter en dieper onder maaiveld:

Waarde: Hoog

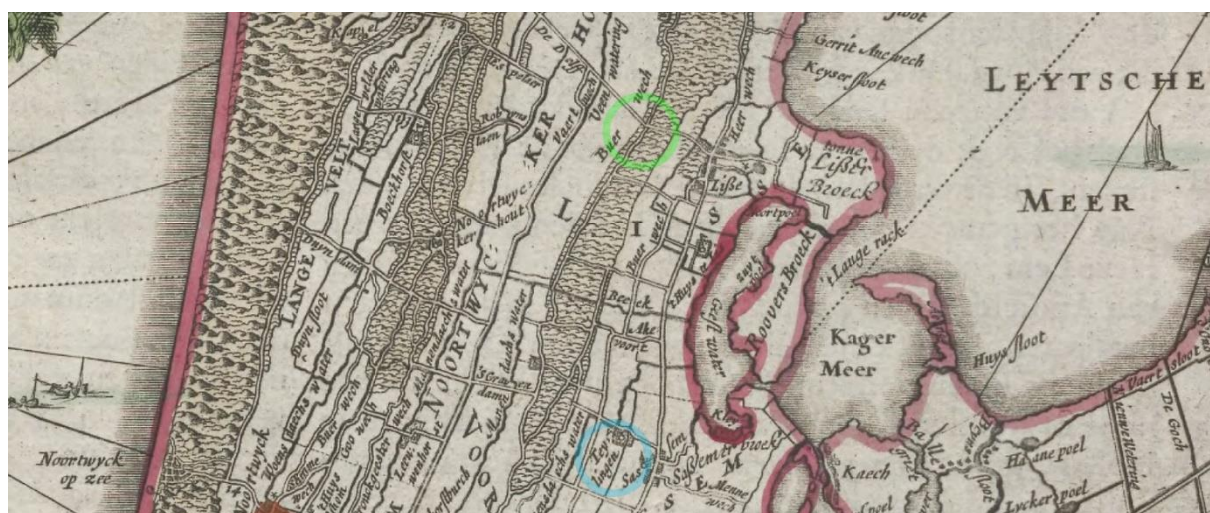
Type afzetting: Duinen en strandzanden
(pzh.b3p.nl, 2018)

De strandwallen werden al bewoond vanaf de late Steentijd, circa 5500 jaar geleden. *“In de zanderijen van Lisse, waar de duinen zijn afgegraven, zijn dan ook talloze archeologische voorwerpen tevoorschijn gekomen. Het Keukenhofbos is daarom als een ‘archeologisch reservaat’ te beschouwen”* (Schute, Bekius, & de Kort, z.d.). (K23/24)

In de literatuur staan geen archeologische vondsten geregistreerd. In het kasteel worden diverse vondsten, waaronder glas- en kleischerven, afkomstig uit een oude vuilstort op het landgoed in een vitrine opgeslagen (Ebers, 2018). (K25)

Occupatie & ontginning

In de Middeleeuwen is het duingebied, ten westen van Lisse, in bezit gekomen van de graaf van Holland. In die tijd behoorde het duingebied (links van blauwe cirkel Figuur 10) van het huidige Keukenhof tot het slot Teylingen (blauwe cirkel Figuur 10). Deze tevens als houtvesterij functionerende strategische vestiging, werd door gravin Jacoba van Beieren (1401-1436) bewoond (K26). Het duingebied stond toen al bekend als het ‘Keukenduyn van Teylingen’. Het werd hoofdzakelijk gebruikt als weide, houtproductie en jachtgebied. De opbrengst van de jacht kwam ten goede aan de keuken van slot Teylingen. Dit verklaart de benaming Keukenduyn (K27). In 1604 werd er begonnen met het afgraven van het duingebied (K28). Het gewonnen zand moest via zandvaarten (trekvaart) naar de groeiende steden gebracht worden. In 1641 werd door Adriaen Block op een gedeelte van de resterende Keukenduyn een groot woonhuis gebouwd genaamd Keukenhof (groene cirkel Figuur 10) (K29) (Schute, Bekius, & de Kort, z.d.), (Jaspers, De historie van Keukenhof in kort bestek, 2007).



Figuur 10: Fragment uit de Atlas Maior van Blaeu, 17^e eeuw (Universiteit Utrecht, 2018)

Door het toedoen van de opeenvolgende bezitters is het grondgebied van Keukenhof verder uitgebreid en goed bewaard gebleven. Mede door de verschillende bezitters kent het landgoed verschillende bouwkunsten en tuinarchitecturen. Zo kende de tuinen van het landgoed een Hollands en Franse classicistische stijl. In 1725 werden dan ook de geometrische vormen in de Keukenduin gerealiseerd. Er ontstonden vier wallen met in het midden een brede zichtas. Deze zichtas werd beëindigd door een kunstmatig opgeworpen heuvel waardoor men een uitzicht had over de tuin en het Haarlemmermeer (K30). In 1772 werd op het huidige terrein van de bloemententoonstelling een tuin in de vroege landschapstijl aangelegd. Dit terrein behoorde toen tot Landgoed Zandvliet. In 1803 werd beide landgoederen samengevoegd (K31). Rond deze periode werden de elzenhakhoutbossen vervangen door essen. De bossen werden gecultiveerd ten behoeve van brandhout, gereedschap en omdat het goede dekkingmogelijkheden biedt tijdens de jacht. Om de dekkingmogelijkheden te versterken is er Chinese bamboe (*Fargesia spec.*) aangeplant (K32). In dit bos ligt ook een houtvijver waarin het hout kon 'rijpen' om deze vervolgens te bewerken (K33). In 1857 werden vader en zoon Zocher aangetrokken om een ontwerp te maken voor een stuk tuin. De tuinarchitecten zagen hun plan echter in gewijzigde vorm uitgevoerd worden in verband met de ligging van de openbare weg (Stationsweg) (K34). In 1861/62 is het rechthoekige woonhuis tot een neogotisch kasteel verbouwd door de toevoeging van verschillende torens (K35). De laatste bewoner van het kasteel was Jan Carel Elias graaf van Lynden (1912-2003) (K36). Hij dook in 1943 onder nadat het landgoed moest worden ontruimd en plaats worden gemaakt voor Duitse officieren (K37). Op het landgoed werd o.a. een lanceerbasis voor V-wapens ingericht en de geometrische aarden wallen werd gebruikt als schietbanen (K38). Na de oorlog vertrok Graaf Carel naar een klein landgoed in Sint-Michielsgestel (Schute, Bekius, & de Kort, z.d.), (Jaspers, De historie van Keukenhof in kort bestek, 2007).

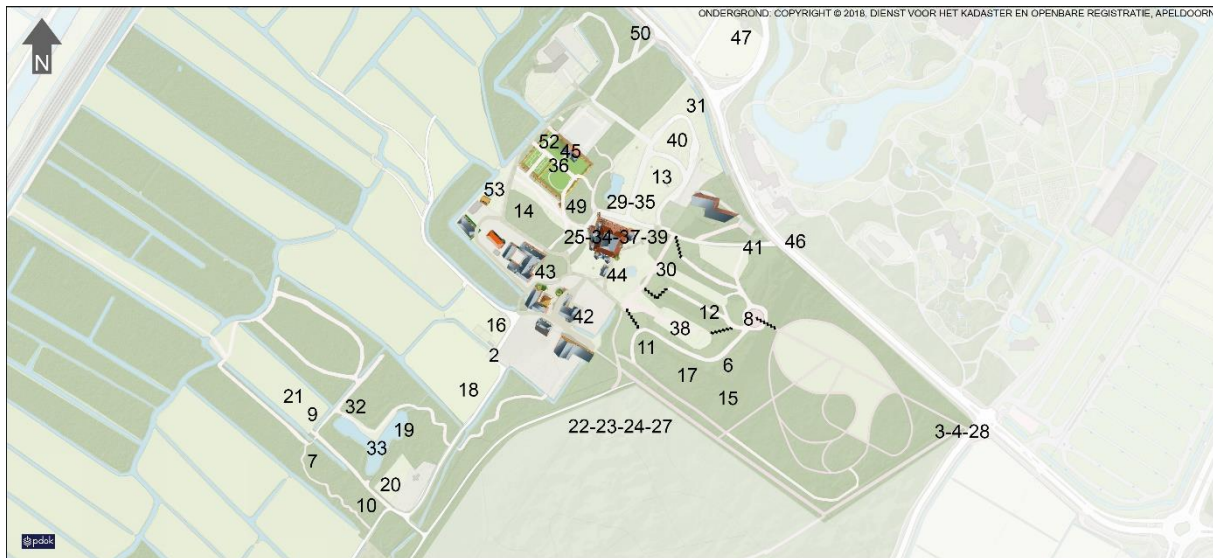
Cultureel erfgoed

Het landgoed herbergt 15 rijksmonumenten:

- | | |
|---|-------|
| - Hoofdgebouw (Kasteel - De Keukenhof); | (K39) |
| - Historische tuin- en parkaanleg; | (K40) |
| - Twee siervazen (op hekpijlers bij oprit kasteel); | (K41) |
| - Boerderij met bakhuisje; | (K42) |
| - Koetshuis; | (K43) |
| - Washuisje; | (K44) |
| - Speelhuis met urinoir; | (K45) |
| - Dienstwoning 't hoogje; | (K46) |
| - Schaapskooi; | (K47) |
| - Boerderij 't lammetje groen; | (K48) |
| - Sparrenhuisje; | (K49) |
| - Toegangshek; | (K50) |
| - Bijgebouw voormalig jagershuis. | (K51) |
| - Moesttuinmuren met koude bakken | (K52) |
| - Eendenhuis-follie | (K53) |
- (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed , 2018)

3.1.1.4. Conclusie kwaliteiten

Het projectgebied is complex. Dit maakt het echter zeer geschikt voor recreatie en toerisme. De kwaliteiten zijn in een tabel in Bijlage 3 opgesomd en conform de methode van Ricoeur verwerkt. In Figuur 11 zijn de kwaliteiten aangegeven op een overzichtskaart.



Figuur 11: Kwaliteiten overzichtskaart (PDOK, 2018)

3.1.2. Welke informatievoorzieningen en activiteiten zijn in het landgoed aanwezig?

Door middel van letters zijn de gegevens hieronder aangegeven op de kaart in Figuur 14.

3.1.2.1. Informatievoorzieningen

Vanaf de Stationsweg zijn er meerdere manieren om het terrein van het landgoed te betreden. De hoofdingang springt het meest in het oog door de aanwezigheid van diverse vlaggen en bewegwijzering (foto A Figuur 12). Bij deze ingang staat een welkomstbord en twee informatiepanelen (foto C Figuur 12). Op een van de panelen is een plattegrond van het landgoed weergegeven en op de andere een samenvatting van de geschiedenis van Landgoed Keukenhof, informatie over de activiteiten en openingstijden. De situatie nabij de ingang van de Hofboerderij, is niet veel anders (foto B, D Figuur 12).



Figuur 12: Fotocollage informatievoorziening (1/2)

Het groene bord, dat overeenkomsten heeft met een schild, hangt bij alle ingangen van het landgoed (foto E Figuur 13). Verspreid door het landgoed zijn kunstobjecten te ontdekken. Bij de objecten staat een bescheiden informatiebord. Deze ontbreken in sommige gevallen of staan instabiel in de grond (foto F Figuur 13).



Figuur 13: Fotocollage informatievoorziening (2/2)

3.1.2.2. Activiteiten

Kasteel Keukenhof (G)

Dit multifunctionele gebouw is een herkenbaar object in het landgoed. Het indrukwekkende bouwwerk is zowel van binnen als van buiten een lust voor het oog. In het kasteel worden diverse activiteiten georganiseerd: huwelijksfeesten, recepties, rondleidingen, presentaties etc. Daarnaast is het kasteel vooral een bijzonder museum waarin onder andere diverse schoolklassen worden ontvangen.

Koetshuis (H)

In de ruimte waar voorheen de adellijke rijtuigen gestald werden, is nu een salon met een bar. Dit gebouw, met daarbij een ommuurde patioterras, leent zich tevens voor uiteenlopende activiteiten zoals: feesten, recepties, presentatie, lezingen, muziek etc. Circa driemaal per week zijn er bijeenkomsten en partijen.

Restaurant de Hofboerderij (I)

In de boerderij is Restaurant de Hofboerderij gevestigd. Bezoekers aan het landgoed kunnen hier in het weekend van 11:00 tot 17:00 uur terecht voor een kleine versnapering. Het naastgelegen boerderijplein wordt gebruikt als terras. In de Hofboerderij en op het plein worden feesten georganiseerd.

Kinderboerderij (J)

Gelokaliseerd in de schuur aan het boerderijplein. Op het tegenover gelegen grasveld logeren diverse geiten, varkens, shetlanders, konijnen etc. De boerderij is dagelijks geopend van 10:00 tot 17:00 uur.

Natuur- en Milieueducatiecentrum (NME) de Groene Bol (K)

Gelokaliseerd in de schuur aan het boerderijplein. De activiteiten zijn vooral gericht op school, maar geven ook elke twee maanden lezingen en excursies aan volwassenen. De stichting biedt aan jong en oud alles te weten te komen over natuur en milieu. Activiteiten vinden over gehele landgoed plaats. Dagelijks geopend van 10:00 tot 17:00 uur. Namens de Groene Bol beheert een imker de bijenkasten in het hakhoutbos (L).

LAM (Lisser Art Museum) (M)

Het LAM is een kunstmuseum dat vanaf 2019 haar deuren opent op de woensdag, vrijdag zaterdag en zondag. Het moderne museum richt zich op alle leeftijden. Een horecagelegenheid ontbreekt.

3.1.2.3. Conclusie informatievoorzieningen en activiteiten

In het landgoed zelf, achter de toegangspoorten, ontbreekt het aan bewegwijzering en informatievoorziening. De diverse activiteiten bieden aanleiding om het landgoed te bezoeken. De informatievoorzieningen en activiteiten zijn in Figuur 14 in kaart gebracht.



Figuur 14: Informatievoorzieningen en activiteiten overzichtskaart (PDOK, 2018)

3.1.3. Welke wandelroutes zijn in en rond het landgoed aanwezig?

3.1.3.1. Infrastructuur Landgoed Keukenhof

Wat in eerste instantie opvalt zijn de diverse typen paden. Er zijn zowel verharde als half verharde paden verspreid over het landgoed. Daarnaast lijken verschillende 'olifantenpaadjes' een doorgaande route te zijn geworden (zie Figuur 17).



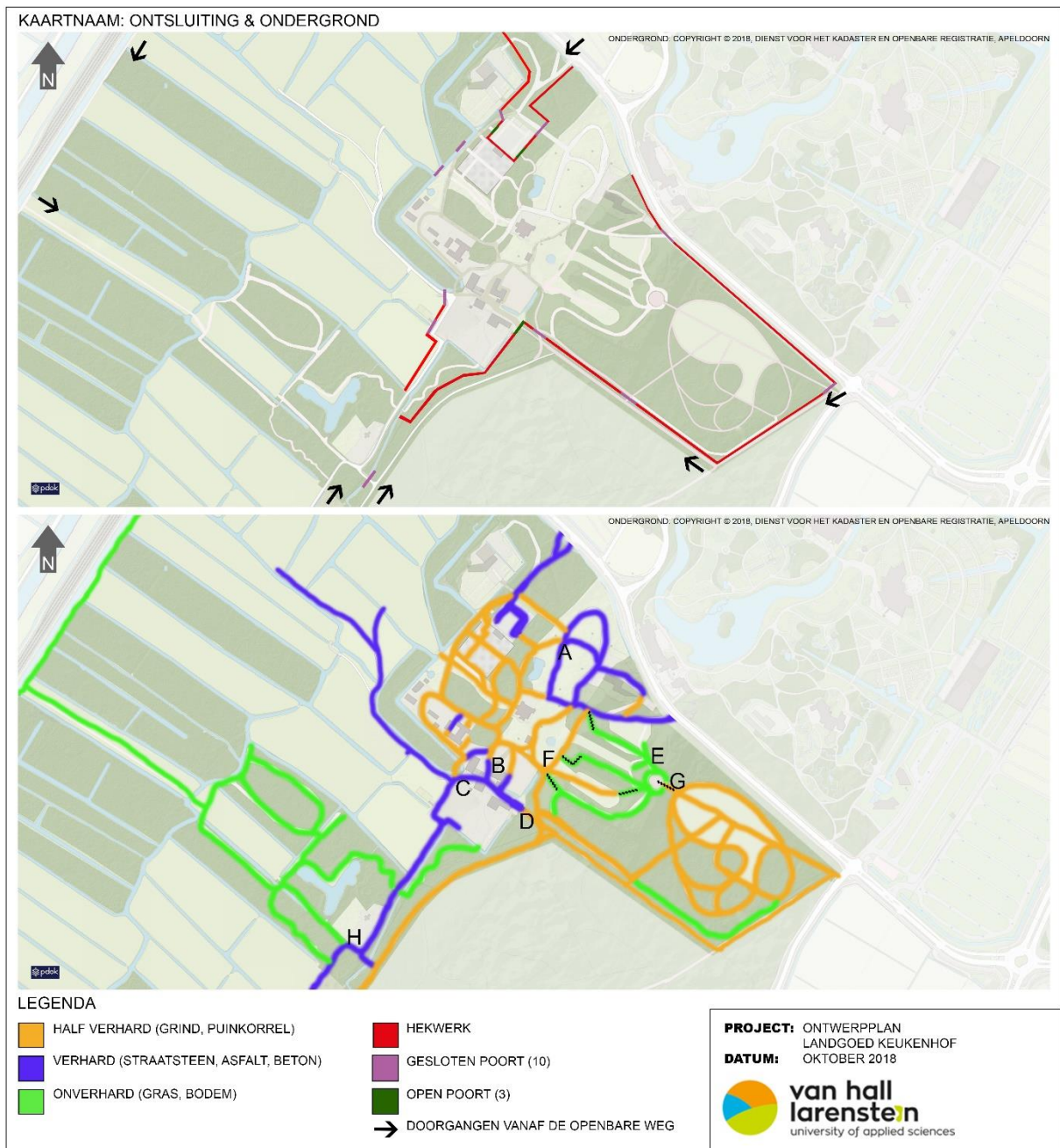
Figuur 15: Fotocollage infrastructuur (1/2)

Vanaf de Stationsweg vervolgen bezoekers hun weg via slingerende half verharde paden richting het kasteel/LAM of via de ommuurde tuin verder het landgoed in. De brede asfaltpaden tussen het kasteel en het LAM herinneren aan de tijd dat hier langs, in de openingsperiode van de bloemententoonstelling, vele touringcars geparkeerd stonden (foto A Figuur 15). Rondom de Hofboerderij zijn de paden verhard en lopen getrommelde waaltjes (foto B Figuur 15) over in gestort beton (foto C en H Figuur 15 en Figuur 16). Hier sluiten diverse doorgangen richting de bossengebieden op aan (foto H Figuur 16). Via de achterzijde van de Hofboerderij kunnen bezoekers hun weg vervolgen richting het Keukenhofbosch en Wassergeest (beide Zuid-Hollands Landschap). Een van deze wegen is tevens de toegangsweg voor leveranciers aan het landgoed (foto D Figuur 16).



Figuur 16: Fotocollage infrastructuur (2/2)

De aarden wallen kunnen via 'olifantenpaadjes' worden beklommen (foto E Figuur 16). Om de beklimming makkelijker te maken zijn er geïmproviseerde houtentrappen in de aarden wallen geplaatst (foto F Figuur 16). Om in De Nieuwe Plantage te komen kan men over de aarden wallen of via een min of meer vlakke, maar verscholen, onverhard pad lopen. De herinrichting van De Nieuwe Plantage is in 2012 uitgevoerd. Hierbij is deze als landschapspark met een padenstructuur, op de wijze die passend is bij het ontwerp van Zocher, vormgegeven (foto G Figuur 16).



Figuur 17: Ontsluiting & ondergrond (PDOK, 2018)

3.1.3.2. Georganiseerde en aansluitende routes

Van Lynden Ommetje – Wandelnetwerk Keukenhof

Op de kruising van de Stationsweg en de Van Lyndenweg staat bij de ingang van het Keukenhofbosch een informatiepaneel. Het bord van VVV Bollenstreek presenteert het Van Lynden Ommetje en de daarbij aansluitende wandelroutes. Een aantal van deze routes lopen, slechts voor een deel door het landgoed (zie Figuur 18):

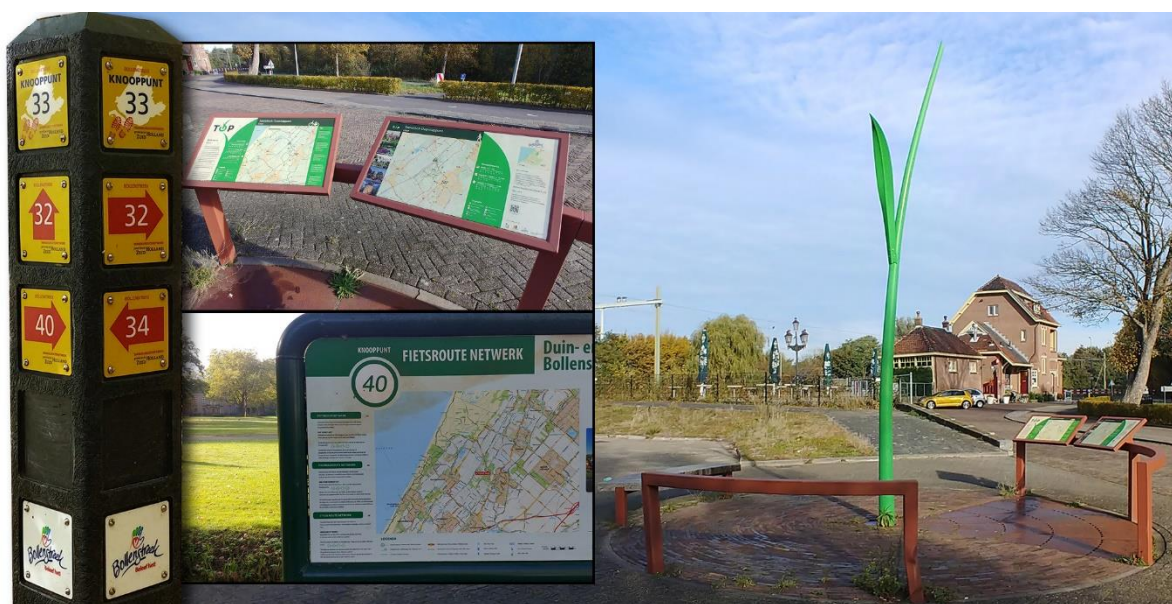
- Laarzenpad Keukenhof (rood);
- Keukenhofboschroute (paars);
- Reigersbosroute (licht groen).



Figuur 18: Van Lynden Ommetje

Toeristisch OverstapPunt (Lisse)

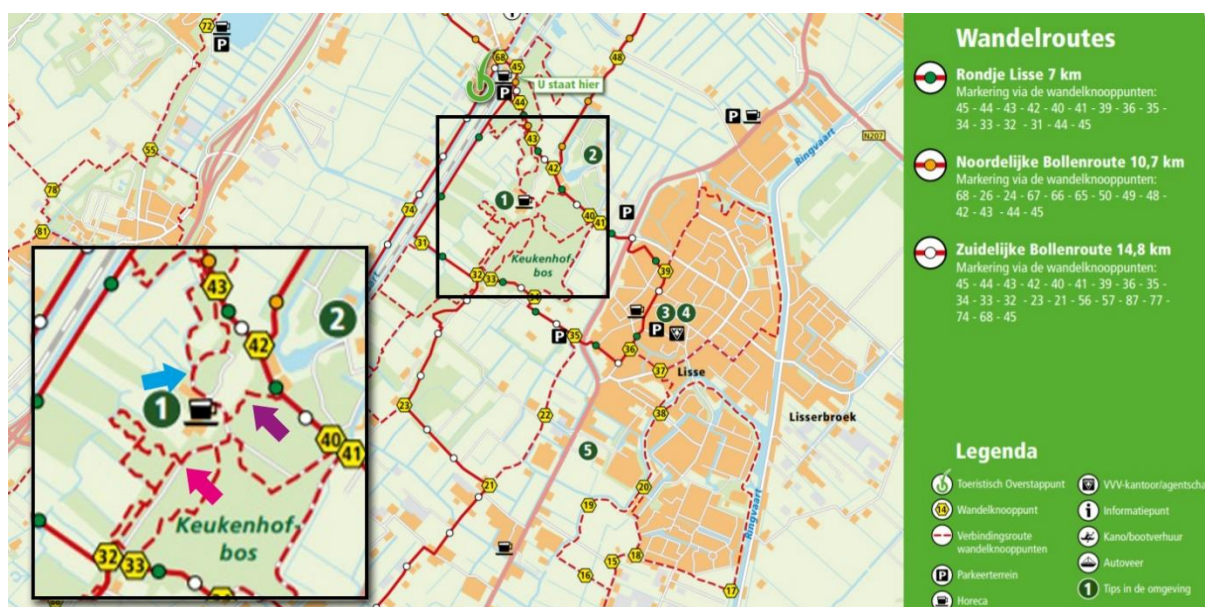
De TOP's zijn vormen een praktisch en informatief start- of oriëntatiepunten wanneer men verder van huis wilt gaan fietsen of wandelen. De punten beschikken over een informatiepaneel met daarop een bewegwijzerde en beschreven routes door verschillende provincies (Figuur 19). De TOP's zijn een initiatief van Zuid-Hollands Bureau voor Toerisme.



Figuur 19: Toeristisch OverstapPunt Lisse

Duizenden knooppunten, in de vorm van een bord of paaltje, sluiten aan op de verschillende TOP's en overige wandel- en fietsknooppunten. In 2017 maakte 280.000 recreanten in Zuid-Holland gebruik van deze wandelroutenetwerk (Jonker, 2017). Een knooppunt is een genummerd keuzepunt tussen diverse trajecten. Langs de Stationsweg alleen al staan zes wandel- en drie fietsknooppunten ten behoeve van een netwerk door de (Duin- en) Bollenstreek. Bij het voormalige spoorwegstation in Lisse staat een TOP. Deze geeft de volgende routes weer:

- Fietsroute: Keukenhof Bloemenroute (32 km), Bollenstreek Kustroute (39 km), Lisse-Kaagroute (43 km).
- Wandelroute: Rondje Lisse (7 km), Noordelijke Bollenroute (10.7 km), Zuidelijke Bollenroute (14.8 km) (TOP routenetwerk, 2018)



Figuur 20: TOP-wandelroute (TOP routenetwerk, 2018)

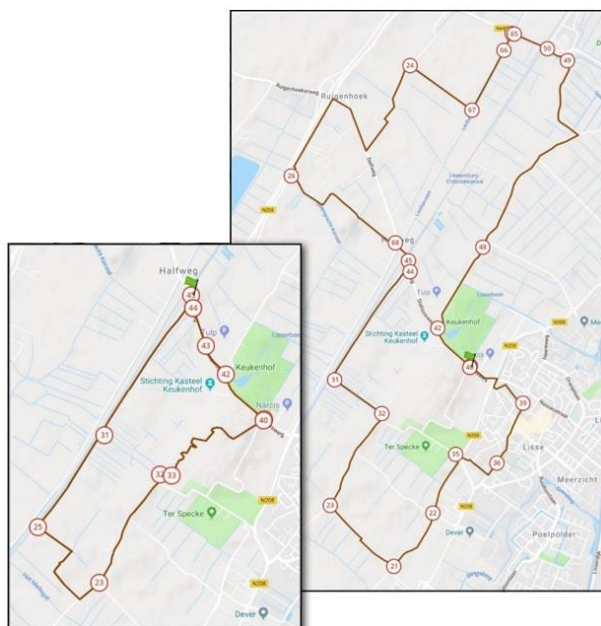
In Figuur 20 is een weergave van de kaart die op de website en de bewegwijzering van het Toeristisch Overstappunt staat weergegeven. Te zien is dat de beschreven routes vooral om het landgoed heen lopen. Alleen 'Rondje Lisse' loopt langs het spoor over de graslanden en door hakhoutbossen heen. De stippellijnen, die wel door de Buitenplaats van het landgoed lopen, zijn verbindingsroutes. Deze routes kloppen op een aantal punten niet. De drie pijlen in Figuur 20 geven aan waar de routes niet kloppen. De roze pijl wijst naar een niet bestaande doorgang. Hier komt men namelijk een hekwerk tegen (zie ook Figuur 17). De paarse en blauwe pijlen wijzen tevens naar een niet doorgaande route.

Via wandelnet.nl en zuidholland.wandelen123.nl wordt naar dezelfde TOP's en knooppunten verwezen. Hierop is informatie over diverse knooppunten en (thema)routes te achterhalen. Wandelnet.nl werkt met 12 aangesloten organisatie aan een landelijk netwerk van Lange-Afstand-Wandelpaden. Daarnaast promoot Stichting Beleef de Bollenstreek dezelfde georganiseerde routes, hun logo is op de knooppuntenpaaltje in de Bollenstreek terug te vinden (Figuur 19).



Figuur 21: Wandelnet (Wandelnet, 2018)

De blauwe cirkels in Figuur 21 met daarin de getallen 45 en 40 zijn startpunten voor themaroutes, de rode zijn keuzepunten. Getal 40 is het startpunt voor 'Laarzenpaden' (8,2 km), 45 voor 'Keukenhof wandelen langs de bollenvelden' (19,5 km) (Figuur 22). Ook deze routes lopen slechts door een beperkt deel van het landgoed. Naast de vele knooppunten (34, 33, 32 etc.) wordt de route ondersteund door middel van de rode pijl (Figuur 21).



Figuur 22: Themaroutes (Wandelen123, 2018)

3.1.3.3. Conclusie routes

Er lopen diverse georganiseerde wandelroutes door en rondom het landgoed. Echter komt in sommige gevallen de kaart niet overeen met de werkelijkheid. Het Toeristisch Overstappunt Lisse nabij het voormalige spoorwegstation is op dit moment een uitkomst voor het landgoed. Zowel op de bewegwijzering als op de beschrijving wordt het landgoed expliciet gepromoot. De aangegeven routes lopen echter niet door de Buitenplaats van het landgoed, maar wel over de graslanden, door de hakhoutbossen en de Stationsweg. Dit kunnen letterlijk aanknopingspunten zijn voor het wandelnetwerk.

3.2. Mensenwensen

De mensenwensen, oftewel de ontwerpcriteria van betrokken actoren, kunnen bepalend zijn voor het slagen van het ontwerp. Om een breed gedragen plan te realiseren zijn hun wensen en kansen van betekenis. De actoren hebben daarnaast een bepaald belang bij het landgoed en de opdracht. Daarnaast is het, in het kader van belevingswaarde, van belang om vast te stellen waar het publiek behoefte aan heeft.

3.2.1. Wie zijn de actoren en wat zijn hun uitgangspunten?

Naast de opdrachtgever zijn de volgende actoren betrokken (zie Figuur 23):

- Zuid-Hollands Landschap (ZHL)
- Natuur- en Milieu Educatiecentrum (NME) de Groene bol
- Vereniging Koninklijke Maatschappij Tuinbouw en Plantkunde (KMTP)/Groei en Bloei (afdeling Bollenstreek)
- Publiek (recreanten en toeristen)

		BELANG		
INVLOED	HOOG	LAAG	MATIG	HOOG 
	MATIG			
	LAAG			
		 Keukenhof B.V.	 Zuid-Hollands Landschap	
		 KMTP/Groei en Bloei	 NME de Groene Bol / Publiek	

Figuur 23: Krachtenveldanalyse

3.2.1.1. Keukenhof B.V. (opdrachtgever)

Contactpersoon: Henk de Mooij (parkmanager)

- Uitgangspunten:
 - o Opdrachtgever
 - o Beheerder Landgoed Keukenhof
 - o Financier
 - o Gastheer

3.2.1.2. Zuid-Hollands Landschap

Contactpersoon: Maarten Laming (Boswachter Uitvoering)

- Uitgangspunten:
 - o Beheerder (aangrenzend) Keukenhofbosch;
 - o Vergroot recreatief aanbod: restaurant, wandelmogelijkheden etc.
- Wensen en kansen:
 - o Toegangsweg zwaar verkeer bij manege Puntenburg opheffen;
 - o Gezamenlijke (park)reglement;
 - o Meer openstellen, meer verbinden;
 - o Heldere informatievoorziening bij ingangen over recreatie mogelijkheden Landgoed Keukenhof.

3.2.1.3. Natuur- en Milieu Educatiecentrum (NME) de Groene bol

Contactpersoon: Brenda Clemens (coördinator)

- Uitgangspunten:
 - o Pachter
 - o Gebruiker
 - o Educatie aan kinderen
 - o Excursies in het landgoed
 - o Imker
- Wensen en kansen:
 - o Handige herkenningspunten t.b.v. routebeschrijving;
 - o Houtvijver en slootkant moet makkelijk te bereiken zijn;
 - Grasland bij houtvijver vaker maaien;
 - Wandelpaden niet bestraten;
 - o Bank bij houtvijver.

3.2.1.4. Vereniging KMTP (Koninklijke Maatschappij Tuinbouw en Plantkunde)/Groei en Bloei (afdeling Bollenstreek)

Contactpersoon: Wim Grimme

- Uitgangspunten:
 - o Gebruiker
 - o Excursie in het landgoed
- Wensen en kansen:
 - o Wandelroute niet beperken tot het landgoed: Keukenhofbosch betrekken.
 - o 'Olifantenpad'/onverhard pad langs hekwerk De Nieuwe Plantage afsluiten.

3.2.1.5. Publiek (recreanten en toeristen)

- Uitgangspunten:
 - o Gebruiker
 - o Vrij toegankelijk
 - o Recreatie mogelijkheden
- Wensen en kansen:
 - (Informatie)voorzieningen
 - o Informatie omtrent verleden verkondigen
 - o Informatie omtrent diverse activiteiten verkondigen
 - o Informatie omtrent bomen
 - o Informatie bij kunstobjecten
 - o *"Meer informatie over bezichtigen kasteel"*
 - o Bewegwijzering
 - o Verwijzen naar laarzenpad
 - o Duidelijke route vanuit het Keukenhofbosch naar landgoed
 - o Wanderroutes met tijdsaanduiding
 - o Realiseren van een zintuigen wandeling
 - o *"Veldbloemenroute"*
 - o *"Voor kinderen blote voetenpad"*
 - o *"Meer wandelroutes met bruggetjes enz."*
 - o *"Herhaling van informatie bij het Touristisch OverstapPunt"*
 - o *"Meer directief naar de nieuwe plantage (richting, info etc.)"*

- *“Verbinding met Keukenhofbosch info + directief”*
- *“Vertel dat Graaf van Lijnden [sic] het heeft behouden van bloementeelt”*
- *“Op de plattegrond het hondenkerkhof weergeven”*
- *“Informatiepunt met souvenirjes”*

Activiteiten

- *“Variatie vergroten (dieren)”*
- *“Vergroot toegang kasteel (binnen)”*
- *Kasteel: “Openstelling mag vaker, vanwege de rijen”.*
- *“Permanent kasteel open, meer mogelijkheid tot bezoek”*
- *“Festivals erg leuk maar bewaar de rust”*
- *“Mogelijkheid tot lunch”*
- *“Restaurant meer tijden open”*
- *“Horeca mag goedkoper”*
- *“Meer muziekuitvoeringen”*

Overig

- *De Nieuwe Plantage openstellen: “...soms ineens voor een hek”*
- *“Lekker wandel- en struingebied laten zijn”*
- *“Het bijzondere is dat te zien is dat het duin was. Dit behouden”*
- *“Geen kermis van maken”*
- *“Spoorweg, zicht”*
- *“Doorgang tussen beeldentuin en wandelbos”*
- *“Speeltoestel (hout)”*
- *“Beter bereikbaar, meer in- of uitgangen”*
- *Frederik's hof in ere herstellen*
- *Station Lisse heropenen*

- Waardevol

(Informatie)voorzieningen

- *Wandelgelegenheid*
- *“Nette wandelpaden met mooie lantaarnpalen”*
- *“Géén bordjes maar tuin- /parksfeer”*
- *Kinderboerderij*
- *Parkeergelegenheid*
- *Horecagelegenheid*

Activiteiten

- *“Boerderij + bijgebouwen”*
- *Beeldentuin*
- *“Herdertjestocht / Castlefest prima!!”*
- *“Kasteel is prachtig, wordt ook mooi gedecoreerd met aandacht voor seizoenen”*
- *“Aandacht voor educatie”*
- *LAM Lisser Art Museum*
- *“Stallen”*
- *Kasteel*

Overig

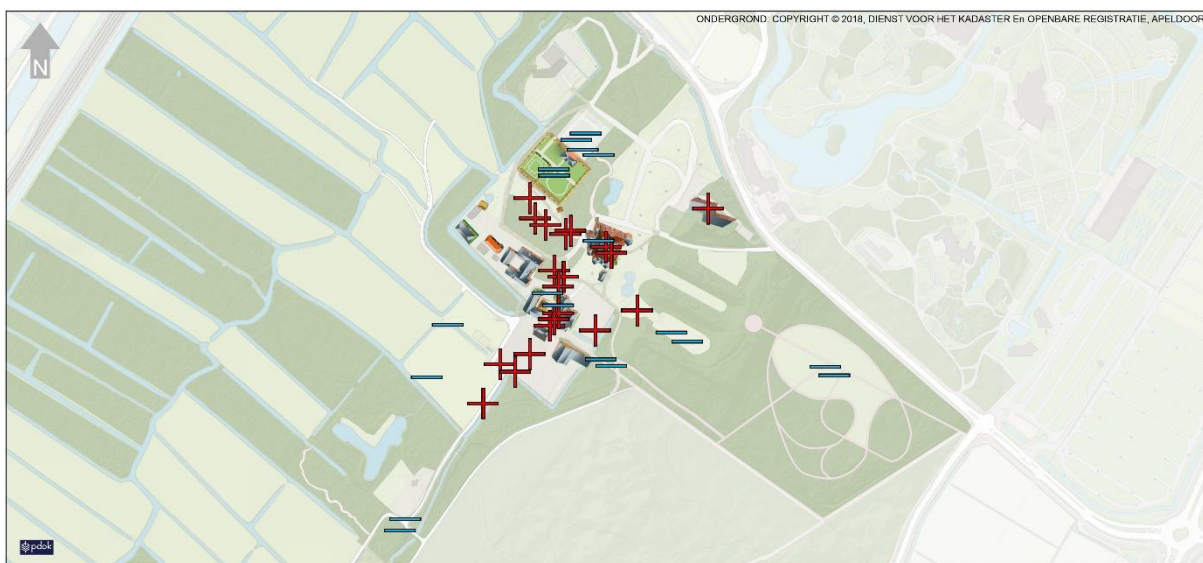
- *Bereikbaarheid*
- *“Diversiteit van het landschap (Laarzenpad) en de activiteiten waardoor dit geheel levensvatbaar is”*

- *“Dat terrein rond kasteel open blijft, d.w.z. niet meer als parkeerplaats zoals vroeger”*
- *“Te lopen vanuit stadshart Lisse”*
- *“Afwisseling landschap (open/dicht)”*
- *“De pauwen zijn fantastisch”*
- *“De heuvels”*
- *“Tuin bij restaurant”*
- *“Elke jaargetijde weer aangenaam”*
- De rust
- Landschap
- Vergezichten
- Rustgevend
- Verzorgd
- *“Statig, verheven, adellijk”*
- *“Natuur zoals het vroeger was”*
- *“De natuur”*
- Keukenhofbosch
- Bomen
- *“Grote oude bomen”*
- *“Het karakteristieke uiterlijk van de bomen”*
- Planten
- Bloemen
- Dahlia's
- *“Mooie kleuren bloemen”*
- Cultuurhistorie
- *“Mooi aangelegd”*
- *“Zingende vogels”*
- *“Aanleg van tuinen”*
- *“Ademt historie mooi gebied!”*
- Frederik's hof

3.2.1.6. Conclusie betrokken actoren en uitgangspunten

Naar aanleiding van het gesprek met de opdrachtgever zijn een viertal actoren naar voren gekomen. Het is duidelijk geworden dat de actoren weinig invloed uitoefenen op het plan.

In Figuur 24 is duidelijk te zien dat met name het terrein rondom het kasteel, de Hofboerderij en kinderboerderij als 'waardevol' wordt bevonden. De meeste 'kansen' liggen bij beide hoofdingangen, De Nieuwe Plantage, het Frederik's hof, de graslanden en hakhoutbossen. De respondenten konden in sommige gevallen slecht hun kansen en wensen onder woorden brengen. Enerzijds doordat men niet op de hoogte was van alle benamingen: "*stallen*" (Koetshuis) en anderzijds doordat men niet concreet onder woorden kon brengen dat de spoorweg afbreuk doet aan het uitzicht: "*spoorweg, zicht*". De stippenkaarten, die aan de respondenten zijn voorgelegd, zijn in Bijlage 5 (stippenkaarten 1 t/m 20) geplaatst. Op de kaarten zijn de 'stippen' door de respondenten gemotiveerd.



Figuur 24: Integrale stippenkaart waardevol en kansen (PDOK, 2018)

3.3. Referenties

Aan de hand van een bureauonderzoek is een opsomming gemaakt van de meest creatieve en inspirerende praktijkvoorbeelden. Voorbeelden waarmee de onderdelen 'kennis' en 'zintuiglijke ervaring' uit de bestaande situatie kunnen worden verbonden om de belevingswaarde te versterken. De referenties hieronder dienen ter kennis en inspiratie ten behoeve van het ontwerpproces.

3.3.1. Zijn er waardevolle voorbeelden en hoe gaan dergelijke organisaties om met dit probleem?

3.3.1.1. Voorbeeld 1 & 2



Figuur 25: Landmark & paneel met schilderij (Buro Kloeg, 2018)

De landmark, zoals afgebeeld in Figuur 25, is een groot en herkenbaar element. Als voorbeeld is de landmark van een Toeristisch Overstappunt weergegeven. Rechts in Figuur 25 is een informatiepaneel afgebeeld. De gemeente Katwijk wil haar historische periode meer onder de aandacht brengen door middel van afbeeldingen van schilderijen te presenteren. Het paneel staan op de plek waar deze ooit (ongeveer) geschilderd zijn.

3.3.1.2. Voorbeeld 3 & 4



Figuur 26: Doorkijkbord & terugkijker (Buro Kloeg, 2018)

Links in Figuur 26 is een informatiepaneel met een bijbehorend transparant scherm weergegeven (doorkijkbord). Het is een hulpmiddel waarbij het vermogen van de menselijke verbeeldingskracht wordt ondersteunt. In dit voorbeeld staat het verdwenen Kasteel Mierlo afgebeeld. Wanneer men door het scherm kijkt, krijgt men een indruk van waar het kasteel in het landschap heeft gestaan door midden van een semi-transparante afbeelding van het kasteel. Hetzelfde geldt voor overige afbeeldingen. Hierbij is gebruikgemaakt van een 'tijkijker'. In de lens kan een afbeelding worden geplaatst die elk 'verhaal' ondersteunen. In het voorbeeld is een mammoet en een schapendrijver afgebeeld.

3.3.1.3. Voorbeeld 5, 6 & 7



Figuur 27: Veelzijdige panelen (Buro Kloeg, 2018)

Het voorbeeld links in Figuur 27 is een eenvoudig, maar veelzijdig informatiepaneel. Op het rotatieframe is het mogelijk om twee verschillende onderwerpen te presenteren. Het informatiepaneel, in het midden van de figuur, is minstens zo veelzijdig. Het geeft een doorsnede van de bodem weer. Het is alsof de bodem omhoog is gekomen en hierdoor het bodemprofiel zichtbaar is. Rechts is een maquette afgebeeld. Op deze manier kan het hoogteverschil in het landschap schematisch worden weergegeven op een driedimensionale kaart.

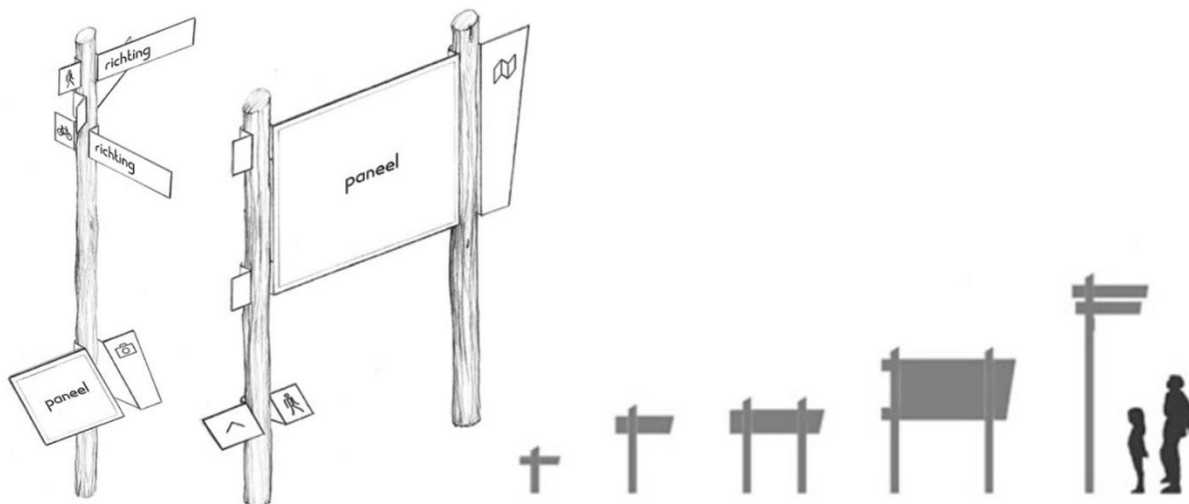
3.3.1.4. Voorbeeld 8 & 9



Figuur 28: Spelenderwijs leren (Buro Kloeg, 2018)

In het voorbeeld van Figuur 28 worden interactieve voorzieningen ingezet. Spelenderwijs komen mensen iets te weten over het gebied. Links staat een draaischijf afgebeeld waarmee mensen het antwoord op de gestelde vraag kunnen aflezen. Rechts is een informatief tafelblad afgebeeld waarop mensen bijvoorbeeld een bordspel kunnen spelen.

3.3.1.5. Voorbeeld 10



Figuur 29: Totaalpakket bewegwijzering (Buro Kloeg, 2018)

In Figuur 29 staat een voorbeeld van bewegwijzering en informatievoorziening. Voor elk onderdeel is gekozen voor dezelfde vormgeving/thema. De onderdelen bestaan uit: informatiepanelen, bewegwijzeringsborden en -palen.

3.3.1.6. Voorbeeld 11



Figuur 30: Verhaal in een boeiende route (Buro Kloeg, 2018)

In Figuur 30 is een voorbeeld weergegeven van een 'beleefpad' in een verdedigingswerk. De korporaal en soldaat, die hier gelegerd waren, doen hun verhaal in een route over het terrein. Hierbij worden diverse interessante onderdelen onder de aandacht gebracht. De focuskijkers vestigen de aandacht op specifieke onderwerpen (Buro Kloeg, 2018)

3.3.1.7. Conclusie referenties

Diverse natuurbeherende organisaties zoals Staatsbosbeheer, gemeentes en stichtingen (waaronder ook landgoederen) maken gebruik van deze oplossingen om de belevingswaarde te versterken. De referenties kunnen aan- en toegepast worden voor het landgoed. Het pallet aan mogelijkheden biedt de gelegenheid om goede voorbeelden met elkaar te combineren.

3.4. Randvoorwaarden

Hieronder staat de eisen waarbinnen de ruimtelijke vormgeving kan worden aangepast en het ontwerp kan worden uitgevoerd.

- 3.4.1. Welke wettelijke, beleidsmatige en bedrijfseconomische eisen gelden er t.a.v. het organiseren van nieuwe wandelroutes en informatievoorzieningen?
- 3.4.1.1. Wetgeving

Natuurschoonwet

Landgoed Keukenhof staat gerangschikt onder de Natuurschoonwet 1928 (NSW). Hierdoor kan het landgoed gebruikmaken van fiscale voordelen en het landgoed makkelijker in stand houden. Hiervoor gelden een aantal voorwaarden:

- Er zijn vrij toegankelijke en begaanbare wegen en paden voor wandelaars. Deze wegen en paden mogen bestaan uit gemarkeerde beloopbare groenstroken en perceelsranden (waar nodig met draadoverstapjes).
- Het landgoed is over het algemeen het hele jaar dagelijks toegankelijk van zonsopkomst tot zonsondergang.
- De openstelling is voor het publiek duidelijk waarneembaar aangegeven met borden. De borden zijn bij de toegangswegen tot het landgoed geplaatst. (RVO, 2018)

Wet natuurbescherming

De Wet natuurbescherming moet wilde planten- en diersoorten in Nederland bescherm. Conform met de wet is het verboden om bepaalde planten te verwijderen en het verstoren of doden van sommige dieren (BIJ12, 2018). Werkzaamheden mogen geen schadelijke effecten hebben op de aanwezige beschermde soorten.

Erfgoedwet en Omgevingswet

Voor (rijks)monumenten geldt: *“Het is verboden om een beschermd monument te beschadigen of te vernielen of daaraan onderhoud te onthouden dat voor de instandhouding daarvan noodzakelijk is”* (Monumententoezicht, 2018). In de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht is een vergunningplicht opgenomen. *“Voor het slopen, verstoren, verplaatsen of in enig opzicht wijzigen van een beschermd monument, of voor het zodanig herstellen of (laten) gebruiken van het monument waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht, is een omgevingsvergunning vereist (art. 2.1. lid 1 onder f Wabo)”* (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012). Dit geldt niet voor alle werkzaamheden. Bijvoorbeeld als het regulier onderhoud betreft, zoals: *“Herstel van verharde paden met hetzelfde materiaal”* (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012).

3.4.1.2. Beleid

Beheerplan Landgoed Keukenhof

Beleefbaar

In het beheerplan (Delforterie & Horsthuis, 2016), opgesteld door Bosgroep Midden Nederland (2016), zijn de ecologische, landschappelijke, recreatieve en cultuurhistorische waarden in kaart gebracht. In de visie, die op het beheer van de bos- en natuurterreinen, wordt de beleefbaarheid aangehaald. Hierin staat onder andere dat de terreinen beleefbaar moeten zijn voor de recreant. De visie is vertaald naar beheerdoelen. Zodoende dient de natuur- en cultuurhistorische waarde van de vochtige bossen beleefbaar te zijn voor recreanten. Een van de beheerspeerpunten in het plan betreft het bosrandbeheer. Hierbij gaat het om bosranden langs de vochtige bossen die worden aangelegd door middel van kleinschalig hakhoutbeheer. *“Dit zorgt er voor dat het historische hakhoutbeheer beleefbaar blijft voor wandelaars...Tevens zijn deze percelen goed ontsloten voor recreanten zodat het hakhoutbeheer ook beleefbaar is”* (Delforterie & Horsthuis, 2016).

Paden en veiligheid

In het plan wordt aanbevolen om dode en aftakelende bomen langs paden te verwijderen. Overmatig dood hout kan potentieel gevaar opleveren voor passerende wandelaars (Delforterie & Horsthuis, 2016).

Visie Ruimte en Mobiliteit (VRM)

De visie Ruimte en Mobiliteit vormt perspectief voor de gewenste ontwikkeling van Zuid-Holland. Het beleid is in (ruimtelijke) kwaliteitskaarten uitgewerkt en vertaald naar richtpunten. Kwaliteitskaarten vormen hiermee een instrument om ruimtelijke ontwikkelingen te sturen. De kaarten beschrijven met welke waarden en kenmerken rekening gehouden dient te worden in de planvorming. Deze waarden en kenmerken komen terug in vier verschillende lagen: laag van de ondergrond, stedelijke occupatie, cultuur- en natuurlandschappen en beleving. Voor dit project zijn alleen de laatste twee lagen van belang:

De laag van de cultuur- en natuurlandschappen behandelt het zichtbare landschap en (grondgebonden) nut. De belevingslaag betreft identiteit en recreatieve beleving (Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018).

Laag van de cultuur- en natuurlandschappen

Hierin staat de combinatie van gebruikswaarde en belevingswaarde centraal. In deze laag valt (onder andere) het landgoederenlandschap.

Richtpunten:

- Ontwikkelingen dragen bij aan het vergroten van de herkenbaarheid van het landgoederenlandschap als samenhangend geheel.
 - Ontwikkelingen dragen bij aan versterking van de afwisseling tussen beboste strandwallen met landgoederen en buitenplaatsen en open strandvlakten.
 - Ontwikkelingen dragen bij aan de verbetering van de kwaliteit van het ensemble van het landhuis, bijgebouw, tuin en park en de herkenbaarheid van het landgoed in het landschap.
- (Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Laag van de beleving

Deze laag gaat over zorgvuldig omgaan met wat van waarde is in combinatie met het vergroten van de recreatieve gebruikswaarde van de provincie. Het betreft bijzondere plekken van cultuurhistorische waarde, maar gaat ook over het zorgdragen voor een recreatief toegankelijke provincie met een heldere groenstructuur als basis. De bijzondere plekken, zoals Kinderdijk of het schurvelingenlandschap, worden gekoesterd. Het zijn unieke stukjes landschap die vertellen over de historie en ontwikkeling van de provincie en bijdragen aan de identiteit en toeristische kwaliteit. Zuid-Holland wordt gekenmerkt door een groot verschil tussen luwe en dynamische gebieden. Kwaliteiten als stilte en beleving van ruimte kenmerken de luwe gebieden en zijn belangrijke waarden. Het beleid is dan ook gericht op het behouden en versterken van het (belevings)contrast tussen het luwe buiten en de dynamiek van de stad. Recreatieterreinen liggen veelal op de overgang van de stedelijke dynamiek naar het luwe buiten. De kwaliteit van deze overgangen kan versterkt worden door het vergroten van de robuustheid, continuïteit, beleefbaarheid en aantrekkingskracht van zowel de recreatie- als de natuurgebieden. (Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

In deze laag zijn (onder andere) de volgende elementen ondergebracht:

- **Identiteitsdragers**
 - o Kroonjuwelen cultureel erfgoed
 - o Historische landgoederen, buitenplaatsen en kastelen (biotopen)
- **Groengebieden**
 - o Natuurgebieden
- **Rust en openheid**
 - o Graslanden Bollenstreek

Identiteitsdragers

Identiteitsdragers zijn de bijzondere plekken die de wordingsgeschiedenis van Zuid-Holland vertellen. Hiertoe worden in elk geval de kroonjuwelen cultureel erfgoed gerekend *[sic]* Daarnaast omvat deze categorie de historische landgoederen en kastelen, de historische molens en vaarwegen, de Romeinse Limes en uit de meer recente historie de Atlantikwall en de Deltawerken. *[sic]* Voor alle identiteitsdragers is instandhouding en versterking van de beleefbaarheid van belang. Daarbij is aandacht gewenst voor de bereikbaarheid en toegankelijkheid van de gebieden. (Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Richtpunten:

- o Ontwikkelingen dragen bij aan het behoud van de uitzonderlijke kwaliteit van de identiteitsdrager.
- o Ontwikkelingen dragen bij aan het leesbaar houden van het verhaal dat de identiteitsdragers als oriëntatiepunten in tijd en ruimte vertellen. (Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Kroonjuwelen cultureel erfgoed (Landgoed Keukenhof en omgeving)

Dit kroonjuweel omvat naast het Landgoed Keukenhof ook een deel van het zanderijlandschap aan de noord- en oostkant en de Lageveense Polder (nog grotendeels ingericht met hakhout en weiland). Kernkwaliteiten zijn het landgoed de Keukenhof op de overgang van hogere oude duinen naar de lager gelegen strandvlakte. Verschillende ontginningsfasen zijn in dit ensemble te herkennen: boslandschap van een landgoed, zanderijenlandschap en strandvlakten met weilanden. (Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Richtpunten:

- Bewaren/versterken van de afleesbaarheid van het landschap en behouden/versterken van het landgoedcomplex met landhuis, bijgebouwen, tuin, parkaanleg, blikveld en zichtlijnen.
(Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Historische landgoederen en kastelen

Zuid-Holland kent een groot aantal historische landgoederen, buitenplaatsen, kastelen en kasteelruïnes. Deze vormen een kenmerkende combinatie van cultuurhistorie, natuur en landschap. Kenmerken en waarden van deze bijzondere plekken zijn:

- De (historische) buitenplaats, bestaande uit hoofdhuis met bijgebouwen en het bij behorende park of tuin, of het kasteel of kasteelterrein in de vorm van ruïne, muurrestanten, één of meer bijgebouwen, omgracht terrein, alsmede de functionele en visuele relaties tussen de verschillende onderdelen;
- De basisstructuur waaraan het landgoed of kasteel(locatie) is gekoppeld: een weg, waterloop en/of zichtlijnen.
- Het blikveld: de vrije ruimte die nodig is om de historische buitenplaats of het kasteel in het landschap te herkennen.
(Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Richtpunten:

- Ontwikkelingen zijn gericht op verbetering en versterking van de kenmerken en waarden van het landgoed/ kasteel en het behouden of versterken van de relatie van het landgoed met zijn omgeving.
(Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Groengebieden (natuur)

Natuurgebieden in Zuid-Holland zijn te onderscheiden naar hun ligging in het landschap. Inrichting en beheer zijn dan ook gerelateerd aan het onderscheid tussen kust-, delta- en veenlandschap. Het betreft een samenhangend netwerk van unieke natuurlandschappen dat toegankelijk en beleefbaar is in evenwicht met de ecologische draagkracht ter plaatse. (Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Richtpunten:

- Ontwikkelingen behouden of herstellen de wezenlijke natuurkenmerken en waarden van een gebied.
- Toegankelijkheid en gebruik zijn in evenwicht met de ecologische draagkracht ter plaatse.
(Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Rust en openheid (Graslanden Bollenstreek)

De graslanden zijn waardevol vanwege hun open karakter, structurerend effect en belang voor weidevogels. Ze zijn een kenmerkend, maar inmiddels zeldzaam onderdeel van het bollenlandschap. (Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Richtpunten:

- In de graslanden wordt uitsluitend ruimte geboden voor nieuwe ontwikkelingen met een aantoonbare meerwaarde voor de ruimtelijke kwaliteit van de graslanden.
(Ruimtelijke plannen Zuid-Holland, 2018)

Intergemeentelijke structuurvisie Greenport (ISG) 2016 (Duin- en Bollenstreek)

Voor de gemeentes binnen de Duin- en Bollenstreek geldt, dat er blijvend wordt ingezet op een breed aanbod wat betreft recreatie en toerisme. Het is de wens en noodzaak om de aantrekkelijkheid van het gebied beter te profileren. *“De potentie van de cultuurhistorische rijkdom en de variatie in het landschap biedt voldoende aanknopingspunten voor een verdere uitbreiding en kwalitatieve verbetering van de infrastructuur voor fietsen, wandelen en varen”* (Coördinatieteam Herziening ISG, 2016).

De kwaliteiten en cultuurhistorische waarden in deze streek staan zwaar onder druk als gevolg van diverse ruimteclaims en verrommeling. In het ISG is gezocht naar een optimale balans tussen kwaliteiten en ruimteclaims voor een vitale regio. *“Het is daarbij van groot belang het bestaande cultuurhistorische erfgoed te verbinden met de planologische keuzes, zodanig dat de waardevolle cultuurhistorische kenmerken duidelijk herkenbaar, zichtbaar en aantrekkelijk blijven voor de huidige en toekomstige bewoners, gebruikers en bezoekers (toeristen)”* (Coördinatieteam Herziening ISG, 2016).

Bedrijfseconomische eisen

Beoogde kosten beperken. Grootschalige ingrepen waarbij veel financiële middelen gemoeid zijn dienen te worden uitgesloten.

3.4.1.3. Conclusie randvoorwaarden

De wetgeving vraagt om toegankelijke en begaanbare wegen en paden voor wandelaars. Nieuwe wandelroutes en informatievoorzieningen kunnen daaraan bijdragen. Werkzaamheden mogen echter niet leiden tot beschadiging of vernieling. Tegelijkertijd sluiten deze ingrepen aan op het beleid van zowel de gemeenten in de Duin- en Bollenstreek als Provincie Zuid-Holland. De randvoorwaarden zijn in een overzichtstabel geplaatst ten behoeve van het ontwerpproces (zie Bijlage 4).

4. Programma van eisen

In dit hoofdstuk zijn de ontwerpcriteria en randvoorwaarden vertaald naar verschillende scenario's. Deze scenario's bestaan uit een viertal gethematiseerde wandelroutes en diverse informatievoorzieningen. Op voorhand is een ontwerpvisie ontwikkeld die geldt als richtlijn voor het ontwerp.

4.1. Visie

De visie ten aanzien van het ontwerp is kenachtig samen te vatten als:

“De belevingswaarde versterken door gebruik te maken van alle landschappelijke, natuur- en cultuurhistorische kwaliteiten, mensenwensen, referenties en randvoorwaarden ten gunste van het publiek”

4.2. Programma van eisen vertaald naar ontwerp

Voor elk ontwerp geldt dat deze voldoet aan alle randvoorwaarden Bijlage 4. Daarnaast is er van zoveel mogelijk ontwerpcriteria gebruikgemaakt. Deze zijn in overzichtstabellen en een overzichtskaart in Bijlage 2, Bijlage 3 en Bijlage 5 (stippenkaarten 1 t/m 20) verwerkt. Het ontwerp is, aan de hand van deze gegevens tot stand gekomen. Het ontwerp is in het overzicht hieronder onderbouwd. In hoofdstuk 46 wordt het ontwerp nader onderbouwd en gepresenteerd.

4.2.1. Wandelnetwerk

4.2.1.1. (Ontstaans- en cultuur)geschiedenis route

- kwaliteiten nummers: 2, 3, 4, 6, 7, 8, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38;
- Mensenwensen (wensen, kansen en waardevol volgens actoren);
 - o “Doorgang tussen beeldentuin en wandelbos”
 - o Activiteiten
 - o “Afwisseling landschap (open/dicht)”
 - o “De heuvels”
 - o Landschap
 - o Vergezichten
 - o “Natuur zoals het vroeger was”
 - o Cultuurhistorie
 - o “Aanleg van tuinen”
 - o “Ademt historie mooi gebied!”

4.2.1.2. Flora & fauna route

- kwaliteiten nummers: 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21;
- Mensenwensen (wensen, kansen en waardevol volgens actoren);
 - o Houtvijver en slootkant moet makkelijk te bereiken zijn
 - o “Meer directief naar de nieuwe plantage (richting, info etc.)”
 - o “De pauwen zijn fantastisch”
 - o “Tuin bij restaurant”
 - o “Elke jaargetijde weer aangenaam”
 - o Bomen
 - o “Grote oude bomen”
 - o “Het karakteristieke uiterlijk van de bomen”
 - o Planten
 - o Bloemen
 - o Dahlia's
 - o “Mooie kleuren bloemen”

- *“Zingende vogels”*

4.2.1.3. Rijksmonumenten route

- kwaliteiten nummers: 39, 40, 42, 43, 44, 45, 49, 52, 53;
- Mensenwensen (wensen, kansen en waardevol volgens actoren);
 - *“Boerderij + bijgebouwen”*
 - *“Kasteel is prachtig, wordt ook mooi gedecoreerd met aandacht voor seizoenen”*
 - *“Stallen”*
 - Kasteel
 - Frederik's hof

4.2.1.4. Laarzenpad

- Mensenwensen (wensen, kansen en waardevol volgens actoren);
 - Verwijzen naar laarzenpad
 - Duidelijke route vanuit het Keukenhofbosch naar landgoed
 - *“Meer wandelroutes met bruggetjes enz.”*
 - *“Lekker wandel- en struingebied laten zijn”*
 - Bereikbaarheid
 - *“Diversiteit van het landschap (Laarzenpad) en de activiteiten waardoor dit geheel levensvatbaar is”*

4.2.2. Informatievoorzieningen

4.2.2.1. Startpunten

- Mensenwensen
 - Heldere informatievoorziening bij ingangen over recreatie mogelijkheden Landgoed Keukenhof
 - Handige herkenningspunten t.b.v. routebeschrijving
 - Bewegwijzering
 - *“Nette wandelpaden met mooie lantaarnpalen”*
 - De Nieuwe Plantage openstellen: *“...soms ineens voor een hek”*
 - *“Beter bereikbaar, meer in- of uitgangen”*
- Referentie
 - Voorbeeld: 1

4.2.3. Panelen en meer

- Mensenwensen (wensen, kansen en waardevol volgens actoren);
 - Bank bij houtvijver
 - Informatie omtrent verleden verkondigen
 - Informatie omtrent bomen
 - Verwijzen naar laarzenpad
 - *“Verbinding met Keukenhofbosch info + directief”*
 - *“Vertel dat Graaf van Lijnden [sic] het heeft behouden van bloementeelt”*
 - *“Aandacht voor educatie”*
- Referentie
 - Voorbeelden: 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10

5. Ontwerpadvies

In dit hoofdstuk staan de ontwerpvoorstellen. Allereerst komt het wandelnetwerk aan bod waarna de informatievoorzieningen volgen.

5.1. Wandelnetwerk

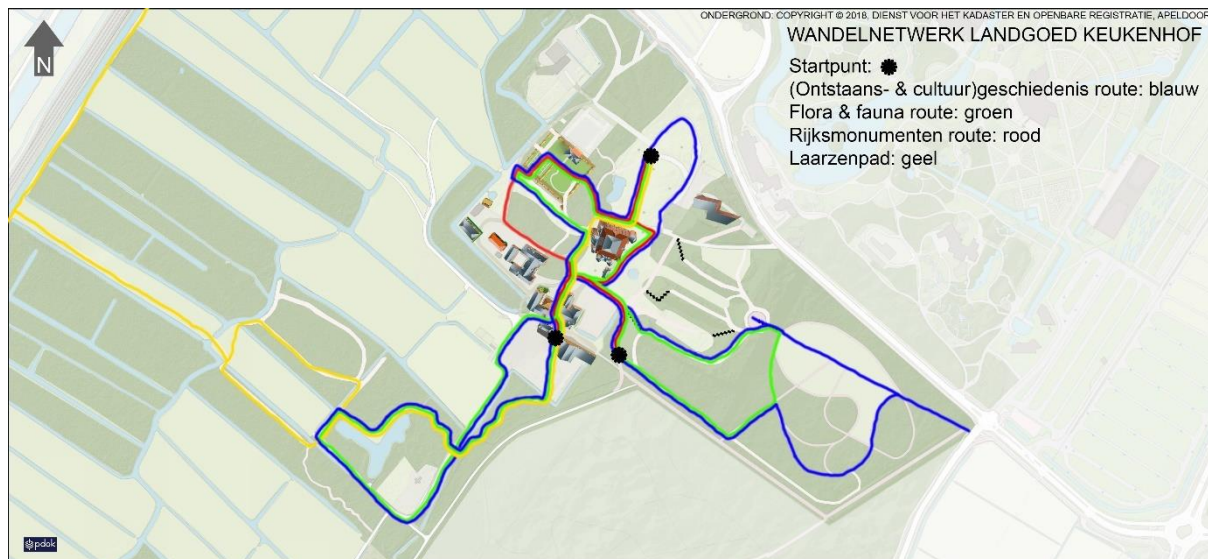
Het wandelnetwerk doet zoveel mogelijk kwaliteiten uit paragraaf Bestaande situatie aan. De betreffende locaties van deze kwaliteiten, aangegeven op de kaart in Bijlage 2, zijn mede hiervoor leidend geweest. Bij het vaststellen van de thema's is gekeken naar de eigenschappen van de kwaliteiten. Op basis van hun onderlinge overeenkomsten is er gekozen om de kwaliteiten onder vier thema's te rangschikken (zie Bijlage 3).

Er rekening gehouden met terreineigenschappen zoals de ondergrond van de paden en de draagkracht van de natuur. In het ontwerp worden daarom uitsluitend bestaande paden gebruikt en worden onverharde paden, waar mogelijk, ontzien. Daarnaast sluit het netwerk door middel van het Laarzenpad aan op regionale routes.

Op basis van de 'stippenkaart' is er gekozen om elke route langs het restaurant en/of over het boerderijplein te laten lopen. Dit is voor het restaurant mede gunstig ten aanzien van de klandizie. Mede doordat rondom deze locaties zich de meeste activiteiten bevinden is hier een startpunt gelokaliseerd.

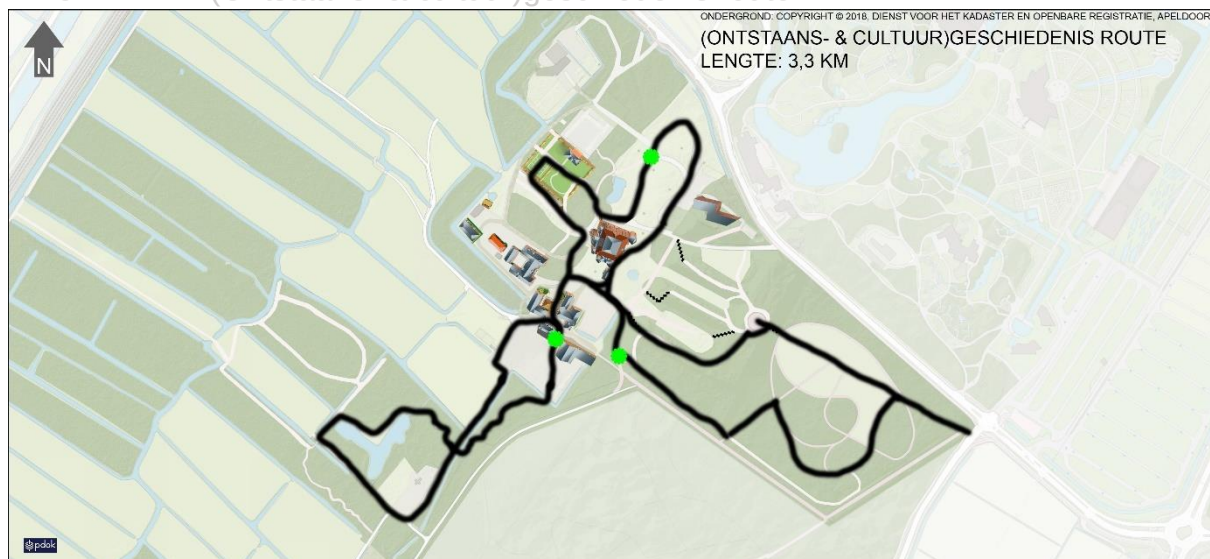
De gethematiseerde wandelroutes zijn, vanaf paragraaf 5.1.2 onafhankelijk van elkaar op een kaart weergegeven. De zwarte lijn kan, in tegenstelling tot de rode lijn, in beide richtingen worden gevolgd.

5.1.1. Overzichtskaat wandelnetwerk



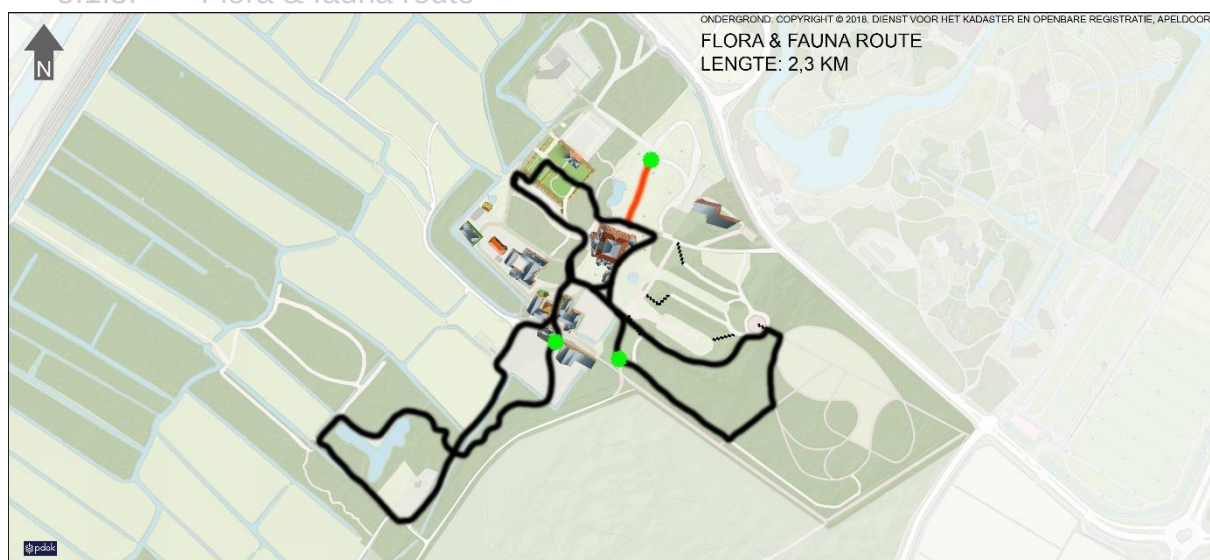
Figuur 31: Overzichtskaat wandelnetwerk (PDOK, 2018)

5.1.2. (Ontstaans- & cultuur)geschiedenis route



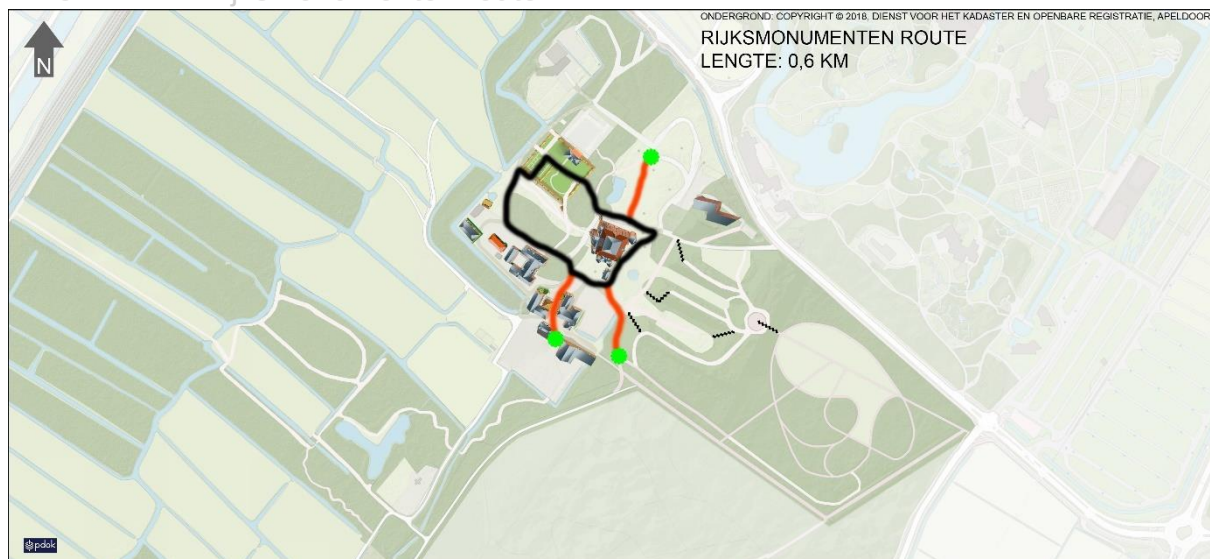
Figuur 32: (Ontstaans- & cultuur)geschiedenis route (PDOK, 2018)

5.1.3. Flora & fauna route



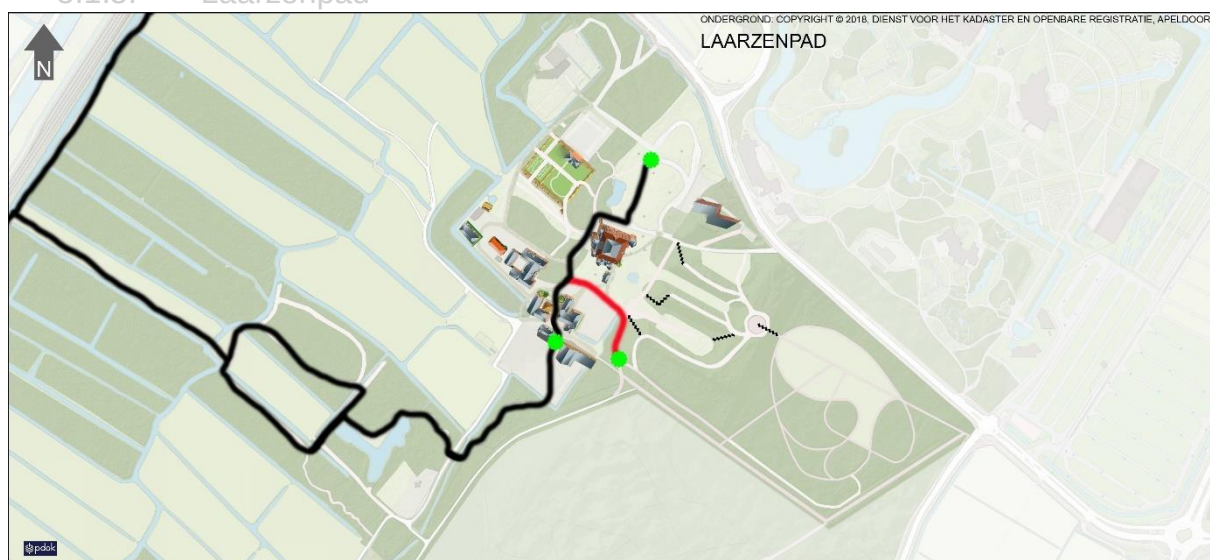
Figuur 33: Flora & fauna route (PDOK, 2018)

5.1.4. Rijksmonumenten route



Figuur 34: Rijksmonumenten route (PDOK, 2018)

5.1.5. Laarzenpad



Figuur 35: Laarzenpad (PDOK, 2018)

5.2. Informatievoorzieningen

De informatievoorzieningen versterken de belevingswaarde door de kwaliteiten in Bijlage 3 te benadrukken. Het ondersteunt hiermee het inlevings- en verbeeldingsvermogen van het publiek. Door deze te benoemen of te visualiseren komt het publiek in aanraking met de (verboden) kwaliteiten en kunnen ze worden benut en beleefd. Tegelijkertijd kan bewegwijzering hierop worden aangebracht. Voor de informatievoorzieningen geldt tevens dat de locaties van de betreffende kwaliteiten leidend zijn voor hun posities (zie Bijlage 2). Het ontwerp van de informatievoorzieningen zijn gebaseerd op de referenties, de kwaliteiten en het thema van elke route.

In het wandelnetwerk zijn drie start- en informatiepunten geplaatst: nabij het boerderijplein en de twee hoofdingangen. Bij een startpunt maakt het publiek kennis met de (wandel)mogelijkheden van het landgoed. Vanaf elk startpunt kan met alle routes van start worden gegaan.

5.2.1. Posities



Figuur 36: Overzichtskartaal posities startpunten en informatievoorzieningen (PDOK, 2018)

5.2.2. Start- en informatiepunt (landmark)



Figuur 37: Lantaarn met informatiepaneel (geïnspireerd op lantaarnpalen rondom kasteel en entree bloemententoonstelling)



Figuur 38: Start- en informatiepunten gevisualiseerd

5.2.3. Panelen en meer



Figuur 39: Informatiepaneel met symbolen en pijlen als routebeschrijving met kaart (Kasteel Keukenhof, 2018)



Figuur 40: Informatiepaneel omtrent flora & fauna met routebeschrijving



Figuur 41: Informatiepaneel omtrent cultuurhistorie (bamboe en houtvijver) met routebeschrijving en informatieve picknickbank nabij houtvijver



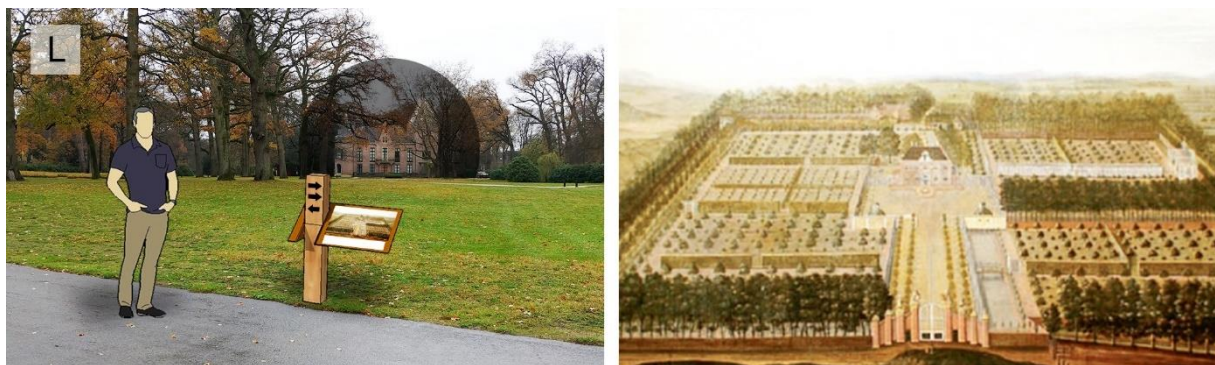
Figuur 42: Informatiepaneel omtrent imker met routebeschrijving en informatieve picknickbank



Figuur 43: Informatiepanelen met routebeschrijving en tijdijkijers omtrent kunstmatige aarden wallen en hakhoutbossen (Buro Kloeg, 2018)



Figuur 44: Bodemprofiel als informatiepaneel op strandwal (zand) en strandvlakte (veen) (Buro Kloeg, 2018)



Figuur 45: Informatiepaneel met routebeschrijving en schilderij omtrent situatie van het landgoed in 1690 (Tuinhistorisch Genootschap Cascade, 2018)



Figuur 46: Informatiepaneel met routebeschrijving en Zocher ontwerp uit 1857 (Landgoed & buitenplaats Zuid-Holland, 2018)



Figuur 47: Doorkijkbord en informatiepaneel omtrent de naam 'Keukenhof' en transformatie van hof naar kasteel



Figuur 48: Maquette op basis van hoogtekkaart op hoogste punt landgoed: Meerzicht (11 meter N.A.P.) (AHN, 2018), (Buro Kloeg, 2018)

6. Discussie

In dit hoofdstuk wordt allereerst beschreven hoe het ontwerpadvies door de opdrachtgever en -nemer is bekritiseerd en geëvalueerd. Daarna volgt een discussie omtrent de gebruikte methodiek en onderzoeksresultaten.

6.1. Ontwerpadvies

6.1.1. Discussie door opdrachtgever

Het wandelnetwerk vormt in z'n geheel waardevol inspiratiemateriaal. Dit kan dienen als hulpmiddel om verdere structuur aan te brengen en verborgen kwaliteiten in het landgoed bij het publiek onder de aandacht te brengen. De gekozen positie van de drie start- en informatiepunten wordt in twijfel getrokken. Hiervoor zouden namelijk twee permanent dichte poorten worden omgebouwd waardoor mensen wel door de poort het landgoed in kunnen. Het startpunt nabij de hofboerderij zal volgens de opdrachtgever moeten worden verplaatst naar de kapschuur op het boerderijplein. De informatievoorzieningen worden door de opdrachtgever beschouwd als interessante ideeën. De opdrachtgever ziet in de praktijk de informatiepanelen in een verlaagde variant (lessenaar) worden uitgevoerd om visuele belemmeringen te voorkomen.

6.1.2. Discussie door opdrachtnemer

Het doel was om een ontwerpadvies te realiseren dat meerdere belangen en doelen behartigt. Keukenhof zelf streeft naar een oogstrelend, toegankelijk en duurzaam terrein die de komende generaties niet aan kwaliteit van verliezen. Daarnaast geldt het belang voor de regio om in te zetten op het brede recreatieve aanbod waarbij instandhouding en benutting van cultuurhistorie, de variatie in natuur en landschap een belangrijk onderdeel vormen. In dit licht draagt het ontwerpadvies bij aan een duurzame ontwikkeling in de regio. Het zal echter (blijvende) inspanning teweegbrengen om de voorzieningen, gevisualiseerd in het ontwerpadvies, aan te brengen en te beheren. Deze inspanning is echter klein, in vergelijking met de inspanning die nodig is om de aanwezige kwaliteiten in het landgoed duurzaam in stand te houden. Hiervoor zal meer nodig zijn dan dit ontwerpadvies alleen.

6.2. Gebruikte methodiek

Het was op voorhand duidelijk dat het onderzoek veel tijd in beslag zou nemen. Met name het onderzoek omtrent de bestaande situatie door middel van de lagenbenadering. Het was van belang om de gedetailleerde gebiedsinformatie, specifiek over het Landgoed Keukenhof, te verzamelen. Deze informatie was niet altijd paraat waardoor het onderzoek meer tijd in beslag nam. Daarnaast is bijvoorbeeld de belevingswaarde, beschreven in het beheerplan, te summier gebleken waardoor meer onderzoek noodzakelijk was. De kaders van de provincie om de recreatieve gebruikerswaarde te vergroten, zijn te oppervlakkig gebleken om de belevingswaarde specifiek voor Landgoed Keukenhof te vergroten. Deze kaders zijn uiteraard wel als randvoorwaarden in het plan meegenomen. Daarentegen is tijd gewonnen doordat de lagenbenadering een dubbelwerking heeft. Namelijk een analyse van de ondergrond ten behoeve van de ruimtelijke inrichting en de methodes waarin de belevingswaarde wordt beoordeeld op aan de hand van de lagenbenadering. De kritiek van de opdrachtgever had door de opdrachtnemer voorkomen kunnen worden door veelvuldig een terugkoppeling te maken.

6.3. Onderzoeksresultaten

Om de kwaliteiten in kaart te brengen zijn diverse onderdelen vanuit de lagenbenadering meegenomen in het onderzoek. De lijst met kwaliteiten is hoogstwaarschijnlijk aan te vullen hierover meer informatie wordt onderzocht. Alsmede voor de mensenwensen en referenties geldt dat de lijst met ontwerpcriteria, na meer onderzoek, is aan te vullen. Onderzoek in het kader van de mensenwensen leverde namelijk veel nieuwe kennis op. Respondenten spraken over hun herinneringen en ervaringen in het landgoed. Dit leverde ook voor de opdrachtnemer nieuwe informatie op. Informatie dat niet altijd direct in de literatuur is terug te vinden. In het referentieonderzoek zijn inspirerende referenties aan het licht gekomen. Het zijn veelal kleinschalige toepassingen die effect hebben op het inlevings- en verbeeldingsvermogen van het publiek. Aan de hand van het onderzoeksresultaat is het gelukt om de onderzoeksvragen voldoende te beantwoorden.

7. Aanbevelingen

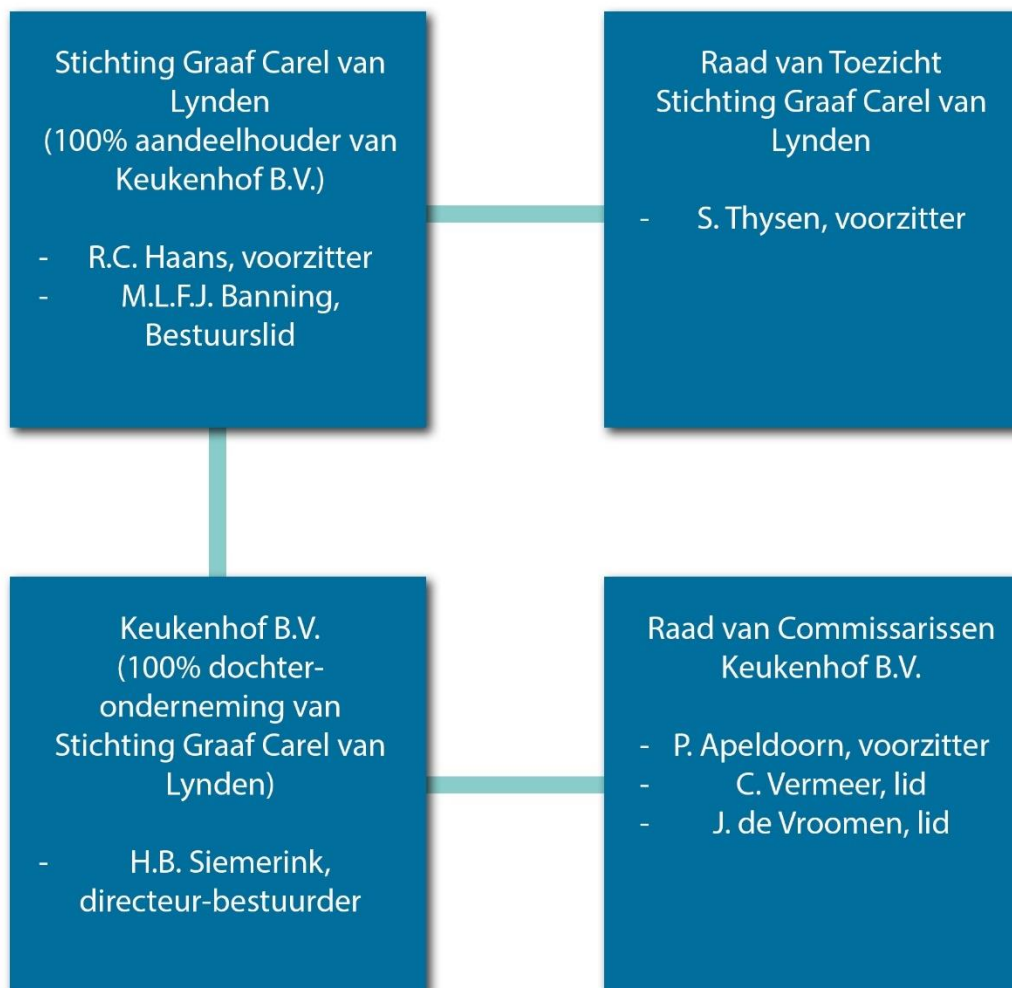
In dit hoofdstuk worden adviezen aangereikt ten aanzien van het beschreven doel in het plan. Het doel was om een ontwerpplan te ontwikkelen gebaseerd op een situatie waarin kwaliteiten van het landgoed tot hun recht komen in het licht van beleving en benutting. Met het resultaat, een plan waarin ontwerpadviezen zijn ondergebracht, kan de opdrachtgever het landgoed presenteren als een jaarrond, attractief en beleefbaar landgoed. Echter, zijn gedurende het onderzoek diverse punten opgevallen waarmee het plan kan worden aangescherpt.

- Voor een actuele en grondige opsomming van de aanwezige kwaliteiten in het projectgebied zal verder (flora & fauna) onderzoek nodig zijn. Op basis hiervan kunnen eventueel nieuwe gethematiseerde routes worden uitgezet (kunstroute). Daarnaast kan het onderzoeksgebied worden opgeschaald naar overige terreinen.
- Informatie (kennis) omtrent de kwaliteiten in 2.2.1.1 (eerste onderzoeksvraag) kan de opdrachtgever gebruik op de informatievoorzieningen om het publiek te informeren.
- De recreatieve beleving in het landgoed verder versterken door meer onderzoek te doen naar mensenwensen. Zowel in het landgoed als de wensen van de recreant in het algemeen. Waar en hoe kunnen bijvoorbeeld de faciliteiten worden versterkt? Waar en hoe kan ervoor gezorgd worden dat de bosgebieden recreatief aantrekkelijk zijn?
- Verder referentieonderzoek uitvoeren. Nieuwe voorbeelden kunnen specifiek afgestemd worden om de overige kwaliteiten tot hun recht te laten komen. In het ontwerpadvies zijn niet alle kwaliteiten behandeld. Creatieve ideeën zijn nodig om meerdere kwaliteiten op een inspirerende manier over te brengen aan het publiek.
- Aan de hand van de mensenwensen in dialoog met Zuid-Hollands Landschap. samenwerken aan een verbetering van de informatievoorziening en wegbewijzing. Met name aan de Stationsweg en nabij manege Puntenburg.
- In dialoog met Wandelnet.nl om haar Laarzenpad aan te laten aansluiten op het Laarzenpad in het ontwerpadvies. Ervoor zorgen dat de informatievoorzieningen en bewegwijzing hierover wordt aangepast. Dat geldt ook voor de informatievoorziening van het Toeristisch Overstappunt.
- Rijksmonumenten beter zichtbaar maken voor het publiek door deze te voorzien van een rijksmonumentenbord. In opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed produceert de ANWB deze kleinschalige borden (ANWB, 2018).

Bijlagen

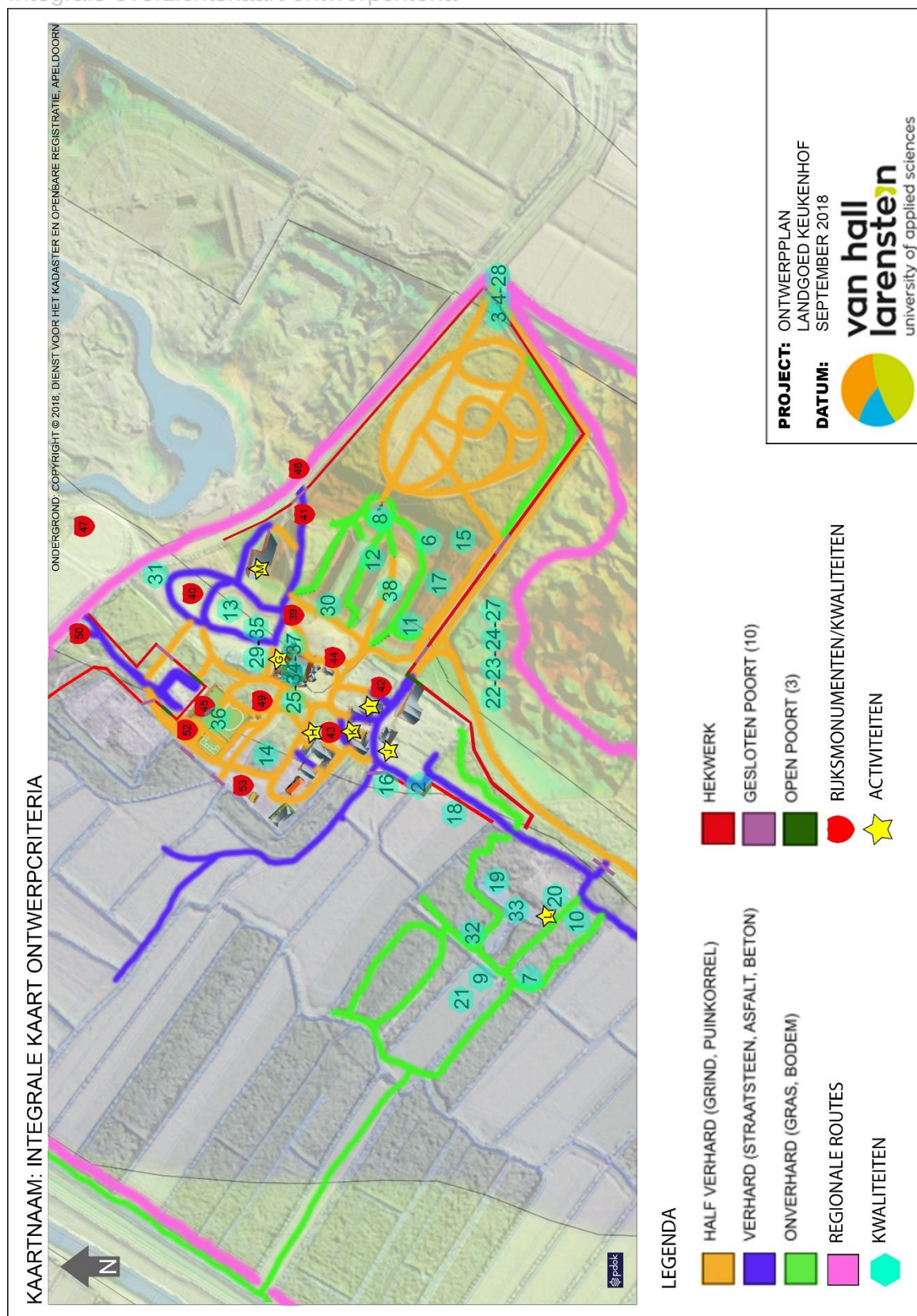
Bijlage 1

Organogram



Bijlage 2

Integrale overzichtskaart ontwerpcriteria



Bronnen: (PDOK, 2018), (AHN, 2018)

Bijlage 3

Kwaliteiten overzichtstabel

De kwaliteiten zijn door middel van getallen aangegeven de overzichtskaart in Bijlage 2. Linker gekleurde kolumnen vertegenwoordigen de thema's: (Ontstaans- en cultuur)geschiedenis route (grijs), Flora & fauna route (groen), Rijksmonumenten route (rood).

Geologie

Nr.	Kennis	Zintuigelijke ervaring
1	6500 jaar geleden was hier de kustlijn	Niet zintuigelijk waarneembaar
2	Het landgoed ligt op een strandwal en -vlakte	Optisch hoge strandwal en lage strandvlakte
3	Strandwal is afgezaagd	Optisch scherpe rand oostzijde strandwal
4	Slechts restanten strandwal zijn nog zichtbaar	Optische 'heuvel' in een 'vlakke' omgeving
5	De strandwal tussen de 6500 en 5500 jaar oud	Niet zintuigelijk waarneembaar

Bodem

6	Zandgronden	Droge zandgronden zien/voelen
7	Veengronden	Natte veengronden zien/voelen

Reliëf

8	Uitkijkheuvel hoogste element van het landgoed	Vergezichten, klimmen
---	--	-----------------------

Water

9	Kwelwater vanuit strandwal in graslanden	Mogelijk direct of indirect waarneembaar (door stroming of kenmerkende vegetatie)
---	--	---

Flora

10	Essen-lepenbos (hakhout)	Waarneembaar
11	Duin-eikenbos/beuken-eikenbos (Nieuwe Plantage)	Waarneembaar
12	Stinzenplanten (parkbos)	Waarneembaar

Fauna

13	Mol, veldmuis en vos in Buitenplaats	Sporen zijn waarneembaar
14	Diverse muizen mogelijk aanwezig	Mogelijk waar te nemen
15	Oude loofbomen en gebouwen kunnen als vaste verblijfplaats dienen voor vleermuizen	Waarneembaar
16	Diverse vogels waargenomen	Waarneembaar
17	Oude bomen geschikt voor holtebroeders als uilen en spechten	Mogelijk waarneembaar
18	Grauwe gans en diverse eenden in graslanden	Waarneembaar
19	Amfibieën in vijvers en poelen	Mogelijk waarneembaar
20	Algemene insectensoorten	Mogelijk waarneembaar
21	Reeën, sperwer, en grote zilverreiger in graslanden	Waarneembaar

Archeologie

22	Verwachtingswaarde archeologische sporen: hoog	Sporen mogelijk waarneembaar
23	De strandwallen bewoond vanaf de late Steentijd, circa 5500 jaar geleden	Sporen mogelijk waarneembaar
24	Keukenhofbosch is een archeologisch reservaat	Sporen mogelijk waarneembaar
25	Archeologische vondsten in vitrine kasteel	Vondsten zijn te bewonderen

Occupatie & ontginning

26	In de middeleeuwen behoorde het duingebied tot het slot Teylingen – Hier woonde Jacoba van Beieren	Niet zintuigelijk waarneembaar
27	Het duingebied (de Keukenduin) werd gebruikt als weide en jachtgebied – opbrengt kwam ten goede aan de keuken – verklaard naamgeving	Benaming Keukenhof leesbaar Keukenduin bestaat nog: Keukenhofbosch
28	In 1604 werd begonnen met afgraven van de duinen	Resultaat is waarneembaar
29	In 1641 liet Adriaen Block Keukenhof bouwen	Originele hof nog goed herkenbaar

30	Realisatie van de aarden wallen en uitkijkheuvel in 1725	Aarden wallen goed herkenbaar – Uitzicht over omgeving
31	1772: tuin van de bloemententoonstelling word aangelegd en in 1803 toegevoegd aan Landgoed Keukenhof	Tuin waarneembaar vanuit Buitenplaats
32	Essenhakhoutbos met bamboe	Waarneembaar
33	Houtvijver	Waarneembaar
34	1857 tuinontwerp in landschapstijl door vader en zoon Zocher	Originele schetsontwerp te bewonderen in Kasteel – landschapstijl herkenbaar
35	Verbouwing woonhuis tot kasteel in 1861/62	Kasteel is van binnen en buiten te bewonderen
36	Herdenkingssteen laatste bewoner kasteel	Waarneembaar
37	Duitse officieren in kasteel	Sporen nog zichtbaar in kasteel
38	Aarden wallen gebruikt als schietbaan	Niet zintuigelijk waarneembaar

Cultureel erfgoed

39	Hoofdgebouw (Kasteel - De Keukenhof)	Waarneembaar
40	Historische tuin- en parkaanleg	Waarneembaar
41	Twee siervazen	Waarneembaar
42	Boerderij met bakhuisje	Waarneembaar
43	Koetshuis	Waarneembaar
44	Washuisje	Waarneembaar
45	Speelhuis met urinoir	Waarneembaar
46	Dienstwoning 't hoogje	Waarneembaar
47	Schaapskooi	Waarneembaar
48	Boerderij 't lammetje groen	Waarneembaar
49	Sparrenhuisje	Waarneembaar
50	Toegangshek	Waarneembaar
51	Bijgebouw voormalig jagershuis	Waarneembaar
52	Moesttuinmuren met koude bakken	Waarneembaar
53	Eendenhuis-follie	Waarneembaar

Bijlage 4

Overzichtstabel randvoorwaarden

Wetgeving

1	Vrij toegankelijke en begaanbare wegen en paden voor wandelaars
2	Dagelijks toegankelijk van zonsopkomst tot zonsondergang
3	Openstelling is voor het publiek duidelijk waarneembaar aangegeven met borden
4	De borden zijn bij de toegangswegen tot het landgoed geplaatst
5	Werkzaamheden mogen geen schadelijke effecten hebben op de aanwezige beschermde soorten
6	Werkzaamheden mogen niet leiden tot beschadiging of vernieling

Beleid

7	Jaarrond openstellen voor publiek
8	Realiseren van een attractief en beleefbaar landgoed
9	Terreinen moeten beleefbaar zijn voor recreanten
10	Natuur- en cultuurhistorische waarde van vochtige bossen dient beleefbaar te zijn
11	Inzetten op breed aanbod wat betreft recreatie en toerisme
12	Aantrekkelijkheid van gebied beter profileren
13	De potentie van cultuurhistorische rijkdom benutten t.b.v. infrastructuur
14	Variatie in het landschap benutten t.b.v. infrastructuur
15	Belang om cultuurhistorische erfgoed te verbinden met planologische keuzes;
16	Belang om cultuurhistorische kenmerken duidelijk herkenbaar, zichtbaar en aantrekkelijk te laten zijn voor de huidige en toekomstige bewoners, gebruikers en bezoekers (toeristen)
17	Vergroten van de herkenbaarheid van het landgoederenlandschap
18	Versterking van de afwisseling tussen beboste strandwallen met landgoederen en buitenplaatsen en open strandvlakten
19	Verbetering van de kwaliteit van het ensemble van het landhuis, bijgebouw, tuin en park en de herkenbaarheid van het landgoed in het landschap
20	Behoud van de uitzonderlijke kwaliteit van de identiteitsdrager
21	Bewaren/versterken van de afleesbaarheid van het landschap en behouden/versterken van het landgoedcomplex met landhuis, bijgebouwen, tuin, parkaanleg, blikveld en zichtlijnen
22	Ontwikkelingen behouden of herstellen de wezenlijke natuurkenmerken en waarden van een gebied
23	Toegankelijkheid en gebruik zijn in evenwicht met de ecologische draagkracht ter plaatse
24	In de graslanden wordt uitsluitend ruimte geboden voor nieuwe ontwikkelingen met een aantoonbare meerwaarde voor de ruimtelijke kwaliteit van de graslanden
25	Beoogde kosten beperken. Grootschalige ingrepen waarbij veel financiële middelen gemoeid zijn dienen te worden uitgesloten.

Bijlage 5 (stippenkaarten 1 t/m 20)

Stippenkaart 1

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- Diversiteit van het landschap
- Het karakteristieke ^{uitendijk} ~~land~~ van de boeren
- Cultuurhistorisch
- De vergezichten

KANSEN (-)

- Meer wandelroutes met baggertjes enz.
- Voor kinderen blote voetenpad
- Extra informatie over de boeren en landgoed
- Veldbloemenroute

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN LANDGOED KEUKENHOF

DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 2

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- Kasteel wagen + museumroute
- Weg
- Bouwwerk
- Ofsnoer
- Koninklijke wijk, de lipen route
- Schiedend Liss

KANSEN (-)

- Bouwwerk
- Weg

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN LANDGOED KEUKENHOF

DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 3

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- Mooie kleuren Huemen
- Nette wandelpaden met mooie lantaarnpalen
- Ook de pauwen zijn fantastisch
- + de heuvels
- + het kasteel

KANSEN (-)

- De locatie is prachtig maar je wordt er niet naar toe gelrokken, het leeft niet echt of zo
- Beter bereikbaar, meer in- of uitgangen

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

Mindy Bitter

PROJECT: ONTWERPPLAN LANDGOED KEUKENHOF

DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 4

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- Dahlia tuin → schitterend
- rust
- maar er geen kermis van
- vrij toegankelijk

KANSEN (-)

- infoverbetering
- iets meer (variatie) dieren bij de kinderboerderij
- speeltuinstellen (hout)

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

Iris van der Blij

PROJECT: ONTWERPPLAN LANDGOED KEUKENHOF

DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 5

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- grote parken plaatsen
- rust
- hoge

KANSEN (-)

- bewegwijzering leuke pad
- 2 richthoeken verbeteren
- inrichting verbetering bij downloaden
- aanpak
- bewaart
- overnemen
- verb
- geen
- inruimte
- zien hoe
- woorde beginn
- in-organisatie

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF

DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 6

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- Natuur + wandelpaden +
- Beeldentuin +
- Tuin bij het restaurant. Elk
- paar getijde weer aangenaam
- Nieuwe uitbreiding "haastpad" is
- een goede aanwinst.
- Parkingsplaats is verbeterd

KANSEN (-)

- Op de plattegrond het hondenrek-
- hof aangeven.
- Dorings tussen beeldenruin en
- wandelpad
- Informatie bij de buitenbeelden geven
- Meer informatie over beziens-
- lust

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

Vrouw / 65+

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF

DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 7

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

Prachtige bomen

KANSEN (-)

Informatie bij kunstwerken
Meer muziekuitvoeringen

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 8

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

Danij's
KASTEEL / MUSEUM
L.A.M.
KINDER BOERDERIJ
AVLEGG PARK

KANSEN (-)

BEWEG WIJZERING

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 9

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- Museum LAM
- Kasteel
- Stallen
- Frieden's Hof
- Landgoed
- vergruichen

KANSEN (-)

- Restaurant meer tijd open
- Kan de tuin? het kasteel
- meer in een de steden

PERSOONSGEGEVEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 10

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- Uitbreiding kinderboerderij,
- mogelijkheid tot lunch

KANSEN (-)

- Permanent kasteel open meer
- mogelijkheid tot bezek
- Duidelijke wandelroute vanuit
- bos naar kinderboerderij / kasteel

PERSOONSGEGEVEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 11

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

Mooie kijk op hoe het vroeger was. De natuur vind ik waardevol en rustgevend om in rond te lopen

KANSEN (-)

- bij binnenkomst met betone bewegwijziging naar het landgoed.
- verhalen over hoe het vroeger was. Verhaal van het kasteel

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 12

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

Kinderboerderij
Mooi aangelegd
rustgelegenheid
historie

KANSEN (-)

Bekendheid Recreëren

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 13

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- Bomen
- Planten
- aanleg van tuinen
- aanleg van bolplanten

KANSEN (-)

- nader informatie verzamelen

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF

DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 14

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- + ademt historie mooi gebied
- + kasteel is prachtig wordt ook mooi gecombineerd met aandacht voor de seizoenen
- openstelling mag vo
- + aandacht voor educatie

KANSEN (-)

- heren mag goedkoper
- vaker, vanwege de rijken

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF

DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 15

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

Natuur, rust, groen
Toegankelijke voor iedereen
Opwisseling landschap (groen + dicht)
Productieve!

KANSEN (-)

Nieuwe plantage openstellen, soms
weers voor een hek
Festivals erg leuk maar bewaak de
rust
Station Lisse heropenen!

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof

Stippenkaart 16

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

Vrije toegankelijkheid
Diversiteit van landschap (landgoed)
en activiteiten waardoor dit
 geheel levensvatbaar is

KANSEN (-)

Informatiepunt met souvenirs
Herhaling van informatie bij
het Toeristisch Overstap Punt

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN
LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof

Stippenkaart 17

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

Kinderboerderij + hertenpark a.d. v. d. Bosch
 Combinatie + samenhang landgoed
 is prima. Is dit buiten Lisse
 goed bekend?

KANSEN (-)

variante vergroten (dieren)
 vergroten toegang kasteel (binnen)
 + routeleiding
 1e meer objectief hoe de nieuwe plantage
 (richting info etc)
 2e verbinding met keukenhofbos info + route

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

J. Doornik

PROJECT: ONTWERPPLAN
 LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 18

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

Grote oude bomen
 Gratis toegang
 Verzorgd
 Rustig
 Statisch verheven, natuurlijk
 Bloemen, zingende vogels

KANSEN (-)

Wandelpaden (voor 2018)
 Werkter: Park toegang gratis. Parkbus Gratis
 [bij meer mededeling blok parkbus betalen]

PERSOONSGEGEVENEN (OPTIONEEL)

Rak Durieux r.durieux@meersupport.nl

PROJECT: ONTWERPPLAN
 LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenkaart 19

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- + geen bordjes maar twee park-afsluiters
- + herderhagelucht / Gate for 'Peem!!'
- + Dit terrein zou kadaster open blijft, dus niet meer als particulier plaats wordt verspreid
- + De herderhagel + haggelheugen behouden en heraan / cultuureel behoud

KANSEN (-)

- bij P wijzen / info → naar vzw pad
- + lelijke wandel- en stuwingshield laden zijn
- + Het bijzonder wandel hier is niet te zien, is niet het dunn was. Dit behouden
- + Het niet dat Groot van Lijnden het heeft behouden van bloembollenteeft

PERSOONSgegevens (OPTIONEEL)

PROJECT: ONTWERPPLAN LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Stippenplan 20

KAARTNAAM: STIPPENKAART

ONDERGROND: COPYRIGHT © 2018, DIENST VOOR HET KADASTER EN OPENBARE REGISTRATIE, APELDOORN



ARGUMENTEN

WAARDEVOL (+)

- Gevoel de natuur
- Keukenhofbosch
- De rust
- Natuur zoals het vroeger was

KANSEN (-)

- Geen kennis van maken
- Te kort informatie
- Historische achtergrond van het landgoed

PERSOONSgegevens (OPTIONEEL)

Vrienden van Keukenhof

PROJECT: ONTWERPPLAN LANDGOED KEUKENHOF
DATUM: OKTOBER 2018

Kasteel Keukenhof Keukenhof

Verwijzingen

Internetsites

- AD.* (2018, oktober 10). Opgeroepen op oktober 10, 2018, van [www.ad.nl](https://www.ad.nl/binnenland/toerisme-groeit-in-2030-mogelijk-van-18-naar-29-miljoen~aa48f001/):
<https://www.ad.nl/binnenland/toerisme-groeit-in-2030-mogelijk-van-18-naar-29-miljoen~aa48f001/>
- AHN.* (2018, september 18). Opgeroepen op september 18, 2018, van
<https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>: <https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>
- ANWB.* (2018, november 25). Opgeroepen op november 25, 2018, van www.anwb.nl:
<https://www.anwb.nl/vrije-tijd/monumentenbord>
- Bij12.* (2018, november 21). Opgeroepen op november 21, 2018, van www.bij12.nl:
<https://www.bij12.nl/onderwerpen/natuur-en-landschap/kennisdocumenten-soorten-ontheffingen-wet-natuurbescherming/>
- Buro Kloeg.* (2018, november 20). Opgeroepen op november 20, 2018, van
<http://www.burokloeg.nl>: <http://www.burokloeg.nl/portfolio/beleefpad-en-buitencommunicatie?start=4>
- Buro Kloeg.* (2018, november 20). Opgeroepen op november 20, 2018, van
www.informatiepanelen.nl: <http://www.informatiepanelen.nl/catalogus.html>
- Buro Kloeg.* (2018, november 20). Opgeroepen op november 20, 2018, van
www.informatiepanelen.nl: <http://www.informatiepanelen.nl/cortenstaal-specials.html>
- CBS.* (2018, september 26). Opgeroepen op september 26, 2018, van cbs.nl:
<https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/70072ned/table?ts=1537957512957>
- CLO.* (2018, september 26). Opgeroepen op september 26, 2018, van clo.nl:
<https://www.clo.nl/indicatoren/nl0525-recreatiedruk-per-provincie>
- Coördinatie team Herziening ISG. (2016). *Intergemeentelijke Structuurvisie Greenport 2016*. Katwijk: gemeente: Hillegom, Katwijk, Lisse, Noordwijk, Noordwijkerhout, Teylingen. Opgeroepen op september 27, 2018, van
http://ruimtelijkeplannen.teylingen.nl/plans/NL.IMRO.1525.ISG2016-/NL.IMRO.1525.ISG2016-0002/d_NL.IMRO.1525.ISG2016-0002.pdf
- DINOloket.* (2018, september 19). Opgeroepen op september 19, 2018, van
www.dinoloket.nl: <https://www.dinoloket.nl/ondergrondmodellen>
- geo.zuid-holland.nl.* (2018, oktober 29). Opgeroepen op oktober 29, 2018, van
pzh.b3p.nl/viewer/app/Cultuur_historische_atlas: geo.zuid-holland.nl/data/chs/tekst/1a_afzettingen_op_diepte.html
- Google Earth.* (2018, September 14). Opgeroepen op september 14, 2018, van
<https://www.google.nl/intl/nl/earth/>
- Jonker, E. (2017). *Bezoekersonderzoek natuur- en recreatiegebieden Zuid-Holland 2017*. Den Haag: NBTC-NIPO Research B.V. Opgeroepen op september 28, 2018, van
<http://waterrecreatienederland.nl/content/uploads/2018/03/bezoek-natuur-en-recreatiegebieden-zuid-holland-2017.pdf>
- Kasteel Keukenhof.* (2018, november 29). Opgehaald van <http://kasteelkeukenhof.nl>:
<http://kasteelkeukenhof.nl/nl/ontdek-het-landgoed/het-landgoed/>

- Keukenhof instantmagazine*. (2018, september 26). Opgehaald van keukenhof.instantmagazine.com/keukenhof/2018/wetenswaardigheden: <http://keukenhof.instantmagazine.com/keukenhof/2018/wetenswaardigheden>)
- Koedoot, M., & Stobbelaar, D. (2014). *Geleid door het landschap*. Velp: Hogeschool Van Hall Larenstein, Lectoraat Geïntegreerd Natuur en Landschapsbeheer. doi:ISBN 97890-82119510
- Landgoed & buitenplaats Zuid-Holland*. (2018, november 28). Opgehaald van <https://www.landgoedenbuitenplaats-zh.nl>: <https://www.landgoedenbuitenplaats-zh.nl/kennis-en-achtergronden/tuin-en-parkaanleg/landschapstijl>
- Monumententoezicht*. (2018, november 24). Opgeroepen op november 24, 2018, van www.monumententoezicht.nl: <https://www.monumententoezicht.nl/wetgeving/erfgoedwet>
- Natuurmonumenten*. (2018, september 26). Opgehaald van natuurmonumenten.nl: <https://www.natuurmonumenten.nl/zuid-holland>
- PDOK*. (2018, september 19). Opgehaald van pdokviewer.pdok.nl: <https://pdokviewer.pdok.nl/>
- pzh.b3p.nl*. (2018, oktober 29). Opgehaald van <http://pzh.b3p.nl>: http://pzh.b3p.nl/viewer/app/Cultuur_historische_atlas
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*. (2018, november 27). Opgeroepen op november 27, 2018, van <https://cultureelerfgoed.nl>: <https://cultureelerfgoed.nl/monumentenregister>
- Ruimtelijke plannen Zuid-Holland*. (2018, november 22). Opgehaald van <https://ruimtelijkeplannen.zuid-holland.nl>: <https://ruimtelijkeplannen.zuid-holland.nl/VRM#NL.IMRO.9928.VRM-GC03/NL.IMRO.PT.s444de79b-45e3-41c7-a7bf-d0224a093f65>
- RVO*. (2018, november 20). Opgeroepen op november 20, 2018, van www.rvo.nl: https://www.rvo.nl/onderwerpen/agrarisch-ondernemen/beschermde-planten-dieren-en-natuur/natuur-en-landschap/natuurschoonwet?utm_campaign=275641004&utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_content=263287634096&utm_term=%2Bnatuurschoonwet&adgrouid=54866836940&
- TOP routenetwerk*. (2018, november 6). Opgeroepen op november 6, 2018, van www.toproutenetwerk.nl: <https://www.toproutenetwerk.nl/alle-tops/lisse.html>
- Tuinhistorisch Genootschap Cascade*. (2018, november 28). Opgehaald van www.cascade1987.nl: <http://www.cascade1987.nl/wat-leesvoer-als-het-dan-toch-regent/>
- Universiteit Utrecht*. (2018, oktober 29). Opgeroepen op oktober 29, 2018, van <http://bc.library.uu.nl>: <http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-242511&lan=en#page/10/95/40/109540134133663071868580637633586077204.jpg/mode/1up>
- Wandelen123*. (2018, november 6). Opgeroepen op november 6, 2018, van <https://wandelen123.azurewebsites.net/#>: <https://wandelen123.azurewebsites.net/#>
- Wandelnet*. (2018, november 6). Opgeroepen op november 6, 2018, van <https://wandelnet.nl/knooppuntenplanner>: <https://wandelnet.nl/knooppuntenplanner>

Literatuur

- Adviesbureau RBOI Rotterdam. (2012). *Bestemmingsplan Lisse Keukenhof Landgoed en Bloemententoonstelling*. Rotterdam: RBOI - Rotterdam bv .
- Assendorp, D., & Dorp, D. v. (2017). Landschapsecologische analyse. In W. Simons, & D. v. Dorp, *Praktijkgericht onderzoek in de ruimtelijke planvorming* (pp. 61-83). Wageningen : Veldhuis Media.
- Breure-op 't Hof, M. (2007). Keukenhof, landschap en landgoed. In G. Jaspers, J. Beenakker, H. Duijzer, & I. Maes, *Keukenhof: een kasteel aan de duinrand* (pp. 33-58). Lisse: Uitgeverij Verloren .
- Delforterie , W., & Horsthuis, M. (2016). *Beheerplan landgoed keukenhof*. Ede: Coöperatie Bosgroep Midden Nederland . Opgeroepen op september 21, 2018
- Jaspers, G. (2007). De historie van Keukenhof in kort bestek. In G. Jaspers, J. Beenakker, H. Duijzer, & I. Maes, *Keukenhof: een kasteel aan de duinrand* (pp. 9-23). Lisse: Uitgeverij Verloren.
- Jaspers, G., Beenakker, J., Duijzer, H., & Maes, I. (2007). *Keukenhof: een kasteel aan de duinrand*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Jongmans, A., van den Berg, M., Sonneveld, M., Peek, G., & van den Berg van Saparoea, R. (2013). *Landschappen van Nederland* (Vol. II). Wageningen Academic Publishers. Opgeroepen op oktober 24, 2018
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (2012). *Een toekomst voor groen*. Zwolle: Zalsman. Opgeroepen op november 21, 2018
- Schute, I., Bekius, D., & de Kort, J. (z.d.). *Schuin over het Keukenduin*. Leiden: RAAP. Opgeroepen op oktober 29, 2018
- Simons, W., & van Dorp, D. (2014). *Praktijkgericht onderzoek in de ruimtelijke planvorming*. Wageningen: Uitgeverij Landwerk. doi:ISBN: 978 90 77824 00 9
- van Schijndel , B., van der Wal, H., & Kok, J. (2016). *Basisboek Ruimtelijke Ordening en Planologie*. Noordhoff Uitgevers.
- van Matre, S. (2008). *Interpretive design and the dance of experience*. Cedar Cove, Verenigde Staten: The Institute for Earth Education.

Mondeling verkregen informatie

- Ebers, C. (2018, oktober 22). (D. Vriend, Interviewer) Opgeroepen op oktober 22, 2018
- Siemerink, B., & Mooij, H. d. (2018, april 16). (D. Vriend, Interviewer) Opgeroepen op september 10, 2018

